

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

1

1977

Н а к о р и ц а т а

*Релеф от храма на Бендида в Пирея,
329—328 г. пр. н. е. Ни-Карлсбергска глип-
тотека, Копенхаген (по П. Хартвиг)*

Снимка Р. Станева

S u r l a c o u v e r t u r e

*Relief du temple de Bendis au Pirée, 329—328
av. n. ère. Glyptothèque de Ny-Karlsberg,
Copenhague (d'après P. Hartwig)*

Photo R. Staneva

Копенхагенският релеф

ДИМИТЪР ПОПОВ

30538/95

Едно от малкото изображения на тракийската богиня Бендида може да се види в колекцията Якобсен на Николсбергската глипотека. Това е добре познатата стела № 231, или Копенхагенският релеф.

След първоначалната публикация на П. Хартвиг през 1897 г.¹ паметникът е в постоянно научно обръщение. Никъде обаче скулптираната сцена не се интерпретира самостоятелно и цялостно с оглед на тракийската религия. А това е необходимо, защото паметникът се е намирал в храма на Бендида, недостъпен за който и да е от елините. Наистина стелата е дело на гръцки майстор, а изразните средства, с които си е послужил художникът, принадлежат към иконографските похвати, характерни за епохата на изработването на плочата.

Тогава възможно ли е да се мисли, че в релефното поле авторът на изящната творба отразява идея или идеи, поръчани, поискани, внушени му от траките в полиса? Може ли да се говори, че творбата съдържа идеологическа картина, която има свое място в тракийската религиозна система от представи и вярвания?

Главната задача на следващите редове е да се поставят проблемите около скулптираната композиция, като същевременно се потърсят чрез работните хипотези и вероятните насоки на мислене пътищата за тяхното решение.

Копенхагенският релеф е намерен в Пирея и се датира точно в 329/328 пр. н. е. (обр. 1.).²

От IV в. пр. н. е. е и още едно релефно изображение на Бендида, което сега се пази в Британския музей (обр. 2).³ В литературата надделява мнението, че в него се наблюдава най-старият, най-чист и най-слабо изменен от гръцкия начин на моделиране иконографски тип на тракийската богиня.⁴ Авторите, застъпници на тази теза,⁵ са склонни да отнесат неговата направа непосредствено преди изработването на нашата стела. Само няколко години разстояние във времето, а различията в иконографията на богинята са значителни.⁶

Промяната се забелязва още в британския паметник, където образът на Бендида вече се отклонява от приписания ѝ от Кратинос епитет *διλοχος*.⁷ Докато тук покривалото обвива раменете и тялото, в копенхагенския релеф то се прехвърля да виси на лявата ръка, а фригийската шапка е дръпната назад, за да се вижда част от прическата. Независимо от измененията и в двете плочи Бендида държи с лявата си ръка копие, а с дясната, протегнатата напред — фиала и като че ли току-що е приела или пък се готви да приеме излитание. Тази подробност загатва първоначалността и централното по същност положение, което тя заема и на двете места. Но докато в британската стела тя е сама пред нескончаемата редица от почитатели, предвождани от двама възрастни мъже, и се налага в пространствено отношение с по-високия си ръст, изпълнил цялата височина на рамката, в копенхагенския релеф Бендида е представена съвместно с един братат мъж, подпрян на тояга. Той не гледа към тракийската богиня, а към изпра-

1

● Обр. 1. Копенхагенският релеф, IV в. пр. н. е. (по П. Хартвиг). Fig. 1. Le relief de Copenhague, IV s. av. n. ère (d'après P. Hartwig)

вените пред тях двама възрастни адоранти, които загатват нескончаемото шествие от изображения в Британския музей. Мъжът до Бендида е отличен от почитателите ѝ, защото той е изобразен със същата големина като нея и заедно двамата представляват централна група по отношение на цялата композиция. Те са приблизително два пъти по-високи от адорантите и като единно цяло заемат мястото на богинята в британския паметник. Но въпреки че Бендида и мъжът до нея представляват централна група, в нея тракийката е по-важната фигура. От една страна, приоритетът ѝ се подчертава от фиалата, която държи, а, от друга — от факта, че стелата се намира в собствения ѝ храм в Пирея.

За разлика от британския релеф тук празното пространство над адорантите е запълнено от друга фигурална композиция. Този допълнителен сюжет не трябва да смущава, защото притежава, както ще се види, свое място в идеологическия смисъл на изработената в ця-

лата рамка сцена. Засага за него може да се каже, че почти всички автори са убедени, че в левия горен ъгъл художникът представя Хермес, който държи в лявата си ръка рог на изобилие, трите нимфи и Пан.⁸ Ако се приеме това твърдение, а няма никакви причини констатацията да се оспорва, то предварителният въпрос, на който трябва да се отговори, е кой е брадатият мъж до Бендида и каква е неговата същност, значение и роля.

Първият изследовател на Бендида приема, че това е божество, на което гръцкият скулптор дава държането и костюма на Асклепий. Тази идентификация е резултат на предварителна логично построена хипотетична система, по силата на която тракийката намира място между атинските държавни божества, за да усмири бича на чумната епидемия. Така авторът намира и разрешение на проблема за съвместното им присъствие във фигуралната композиция.⁹ Но ако за П. Хартвиг съществува извинението, че името на бога е неизвестно, не така стои въпросът с останалите автори.

През 1899 г. Ж. Демарн публикува новонамерения в Пирея декрет на оргеоните на

Бендида, който дава името на мъжа до нея — Делоптес.¹⁰ Това не му пречи, след като го разпознае, да заяви, че физиономията и стойката му позволяват със сигурност в него да се види Асклепий.

За да подкрепят своята теза, и двамата автори изтъкват като силен аргумент тоягата, която богът държи. Тя присъствува и в един жертвен релеф от о. Самос,¹¹ където по внушението на логиката Делоптес отново взема образа на гръцкия бог-лечител.

Концепцията се прие и по де безкритично и безрезервно от всички останали, като се започне с А. Вилем и се свърши с В. Фергюсон.¹² Равнозначие Делоптес-Асклепий извоюва на новооткрития бог способността да възстановява здравето на хора и животни, да лекува.

Едновременно с това в литературата започна разискване относно неговата тракийска или гръцка принадлежност и дискусията се задълбочи и разгоря.

Отначало П. Пердризе застъпи мнението, че имаме работа с Асклепий, който е наречен Делоптес поради виденията, които дава на търсещите здраве.¹³ Но още М. Нилсон забеле-

● Обр. 2. Британският релеф, IV в. пр. н. е. (по П. Хартвиг). Fig. 2. Le relief britannique, IV s. av. n. ère (d'après P. Hartwig)

ляза, че етимологията е спорна и не се подкрепя достатъчно.¹⁴

Паралелно, но независимо от френския учен С. Жебелев се опита да докаже, че по значение Делоптес подхожда на епитета на Аполон *ἄλκιος*, който е във връзка с ясно-видството.¹⁵

Двамата изследователи виждат в него едно от неопределените божества с определено име, което изчезва, след като се създава личният бог със собствено име Асклепий или Аполон, на когото Делоптес отстъпва функциите си. Или той не е нищо друго, а някой заглъхнал гръцки или атински бог.

Съществуват и привърженици на обратната теза. Още в 1903 г. П. Фукар изказа мнение, че мъжът до Бендида не е въобще Асклепий, а тракийски бог, непознат досега, на име Делоптес.¹⁶ Той намери подкрепа в становището на Ф. Кюмон, че Делоптес е тракийско име на тракийски бог, но с изричната уговорка, че може би е изобразен като Асклепий.¹⁷

И Г. Кацаров¹⁸ не изказа съмнение в тракийската принадлежност на държащия тояга братат мъж.

За разлика от тази група учени има и изследователи, които и приемат тракийската му същност, и едновременно с това го обявяват за Асклепий.¹⁹

Въпросът се усложни до крайност след изтъкуването на някои теракотови изображения от Тарент за Делоптес, представен там и като възрастен мъж с брада, и като младеж, и дори се предположи, че той има някои сродни хтонични черти с Хадес.²⁰

Оттук за въображението не бе трудно той да се яви и в украсата на епиграфския паметник, публикуван за пръв път от Пападакис, макар че повредената стела представя само долната част от дрехата и тялото на изправен обърнат надясно мъж.²¹ Нещо повече, умозрителното предположение се възприе и дори се дискутира в литературата.²²

Навярно не ще има възражения, че проблемите около Делоптес все още не са изчерпани. При досегашното състояние на изследванията те се въртят в омагьосания кръг на логично-хипотетичните конструкции и не могат да излязат от него. Остава открит въпросът, кой е той, каква е неговата същност, значение и роля.

Струва ми се, че пътят за неговото разрешение е да се изходи от самия релеф, от тракийските религиозни идеи, чието съществуване се засвидетелствува по това време в Атина, т. е. от всичко, което се знае за Делоптес и за неговата среда. А то не е малко.

В копенхагенската плоча освен с по-високия си ръст мъжът почти по нищо не се различава от почитателите, застанали пред него. Те имат еднакви костюми и брадати физиономии. В този вид той може да е всеки — и Зевс, и Посейдон, и Плутон, и дори обикновен човек. Те всички се представят еднакво, но атрибутите им са тези, които ги отличават един от друг и определят същностната им характеристика. Наистина тоягата, на която се подпира мъжката фигура, е белег на Асклепий, но сама тя е недостатъчна, за да го докаже. Тук липсват най-отличителните му емблеми, каквито са яйцето и змията. На свой ред тоягата основателно е тълкувана от Г. Кацаров като жезъл.²³ И трябва да допълня, че използвана по този начин, тя никога не присъства в изсечения на божества, а съвсем недвусмислено загатва една гражданска, гражданска среда. Така до голяма степен се демонстрира същността на мъжката фигура, макар че в надписа, където се споменава Делоптес, той се причислява към фигурите на боговете.

Сега е нужно да се има пред вид, че в един религиозен релеф всяка подробеност е от значение. При това нашата плоча се намира в светилището на тракийската богиня, а религиоз-

● Обр. 3. Сцена с хиерогамия от апликацията от с. Летница, IV в. пр. н.е. Fig. 3. Scène avec hiérogamie de l'applique de Letnica, IV s. av. n. ère

ната организация, сплотена около нея, е съставена само от траки.²⁴

И докато при навлизането на други чужди божества в полиса атинските граждани постепенно обсебват жреческите функции и всички задължения към храма, а култът неусетно се елинизира, почитането на Бендида остава тракийска собственост и се провежда по отечествения обичай на северните съседи.²⁵ Оргеоните в дружествата не са атиняни, а всички длъжностни лица са траки. В гръцкия град-държава култът запазва етническата си самобитност и се упражнява единствено от преселници от Тракия.²⁶

В тази обстановка Делоптес не е елински бог, равнозначен на Асклепий или Аполон, а е тракийски. За това говори и надписът от II в. пр. н. е.,²⁷ тъй като там се споменава Делоптес заедно с Бендида и другите богове. Това личи и от обстоятелството, че заедно с нея той образува централната сцена в релефа. На същата мисъл навежда и показаният в следващите редове подтекст на идеята те да се представят съвместно. И самата среда, наситена единствено от присъщи на тракийската действителност божества, които го засביкалят отвсякъде, идва за сетен път да подкрепи направеното тълкуване.

Друг е въпросът, какви са неговият култ и функции, дали те нямат нещо близко с Асклепий, Аполон или трябва да се потърсят във връзка с някое друго божество, или най-сетне да се разгледат съвсем самостоятелно. И тъй като нищо друго освен името му не се знае за него, длъжен съм да изходя от тази даденост,

Според В. Георгиев божеското име *Ἀηλόπτης* може добре да се изтълкува като любимец на майката-земя като богиня.²⁸

За К. Влахов то означава този, който опложда майката-земя като богиня.²⁹

Засега тези етимологии, макар и винаги да остават несигурни, изглеждат най-аргументирани. Името е известно и като лично име на двама византийци под формата *Ἀηλόπιχος*.³⁰

Но ако Делоптес е наречен бог и е бог от надписа от Пирея, съвсем различно е положението във вече споменатия жертвен релеф от о. Самос. Той е от значение, защото съдържа надписа *Ἡρώς Ἀηλόπτης*.³¹ Изведнъж с нашия герой е настъпила метаморфоза. От бог той се е превърнал в херой, в антропомедон.

Промяната се засвидетелствува и е позната и върху паметници от Тракия. В общотракийското светилище при Глава Панега в околностите на Луковит върху оброчни плочки на тракийския конник се наблюдават посвещения ту на *Ἡρώς Σαλδοβουσσῆρος* или на *Ἡρώς Σαλδοκελῆρος*, ту на *Θεὸς Σαλδοβουσσῆρος* или на *Θεὸς Σαλδοκελῆρος*.³²

Следващата степен при тази низходяща градация остава да бъде обикновеният човек. Такъв е загатнат и Делоптес в релефа чрез идентичността на костюма му с одеждите на адорантите и гражданската среда и иконографска поза на мъжката фигура, подчертана от жезъла, на който се опира.³³

Предположението се подкрепя и от етимологията на името независимо дали то означава любимец на майката-земя като богиня или този, който опложда майката-земя като богиня. В този ред на мисли се изправяме пред една от идеите на тракийската религия — идеята за хиерогамията.

Впрочем ето още една работна хипотеза, в светлината на която може да се разглежда и нашият паметник.

На пръв поглед изглежда странно и необяснимо, че идеята съществува в копенхагенския релеф, изработен в гръцки дух, където фигурите и божествата са третираны в каноните на елинската иконография от тази епоха. Но веднага трябва да отбележа, че, изглежда, композицията не се отличава от сцената с хиерогамия в апликацията от съкровището от с.

Летница³⁴ (сбр. 3). Под гръцката естетическа представа проблясва тракийската *същност* на съхранената религиозна символика. Вероятността се увеличава, защото Бендида не е някоя друга, а богинята-майка.³⁵

В действителност изображението в релефа даже не загатва подобна същност. Елинският художник е имал по-скоро за цел да подчертае тракийската принадлежност на женската фигура. По тази причина той я извайва с фригийска шапка, обвива я с животинска кожа, слага на краката ѝ високите ловджийски ботуши, а в дясната ръка копие. Стелата пренася на реалистична почва, където богинята-майка не е конкретно представена, а присъствува като абстракция. Релефът разкрива лика на една тракийка, твърде отдалечена от майчинството или от характеристиката на матрона. Но той се сблъсква с отпечатъка на един отживял спомен, на един символ, който принадлежи, който идва от друга, по-стара религия.

Същевременно във фалерата от Летница тракийският майстор изобразява с подробености и натуралистично интимната връзка на една божествена двойка, зад която се изправя жена. Тя спуска помежду им клонка, а от лявата ѝ страна стои амфора.

Ив. Маразов направи опит да изтълкува тази втора фигура като великата богиня-майка, тъй като сметна, че ако в брачната двойка е представена тя и синът-любownik (интерпретацията на мъжа), то тогава остава неясно предназначението на жената с вейката и амфората. По този начин тя се оказва главното действащо лице в композицията, докато самият инцест илюстрираше още една нейна функция чрез действие. Независимо че авторът логично защити тази концепция, много по-убедително е предположението му, че великата богиня участва в сцената в две свои хипостазии — и като покровителка на плодородието и брака, и като източник на живота, защото изпълнява и ролята на съпруга.³⁶

Втората интерпретация, която е по-вероятна, се подчертава и от нашия релеф. Защото същността, най-истинският лик и характеристика на Бендида е първообразът ѝ на великата богиня-майка. В същото време функционалното значение на Делоптес според етимологията показва вероятно, че инцестът се осъществява помежду им. Затова те се представят един до друг в каменната стела и като централна група и сцена в композицията се налагат в пространствено отношение.

Следователно копенхагенският релеф *сми*-слово, като идея, не се различава от избра-

жението с хиерогамия в Летнишкото метално украшение. Тракийската представа се съхранява и в Атина, а великата майка остава главното действащо лице.

В подкрепа идва и изображението на трите нимфи. В религиозно отношение те съответствуват на жената с клонката и амфората от фалерата.

Там обаче се показва връзката на тракийския вожд или цар, преминал през фазата на антроподемона, за да се превърне в бога, и то бог-баща, с богинята-майка.³⁷ Ив. Венедиков също тълкува мъжката фигура като бога-баща и схваща жената като богинята-майка. В целия ритуален акт той съзира символ на плодородието изобщо и на човешкия род в частност.³⁸

Нещо повече, мисля, че тук се държи сметка и за космоса, и за неговите цикли, и то в опиянението и неудържимите импулси на жизнения възторг и генетичния повик. Защото те олицетворяват фазите на годишната периодичност. И ако се върнем в Атина, ще видим непосредственото осъществяване на тази представа на 19-и Таргелион — деня, в който траките чествуват Бендида и всички останали богове. Цялата сутрин полисът се оглася от неистовото квичене на жертвените свине, водени между двете процесии в дългия път от Пританеума до Пирея. Вечерта продължава с чисто тракийската летяща на коне подпалена кавалкада из улиците на града, където всеки от ездачите държи под две факли в ръцете си. Нощта гърми от шумния пир с оргиастичен характер. Той включва и еротични моменти.

От очертаната досега картина става излишно двоумението на В. Фергюсон, дали жрецът и жрицата в храма на Бендида са съпрузи.³⁹ Независимо дали двамата са мъж и жена, по-скоро трябва да се запита дали те олицетворяват идеята за божествената брачна двойка. Положителният отговор се налага. В нощта срещу 20-и Таргелион те заемат местата на Бендида и Делоптес от копенхагенския релеф. Те самите осъществяват пред очите на тракийската колония в полиса символната идея за богинята-майка и бога-баща, а в брачното съчетание на мъжа и жената въплътяват мисълта за плодородието и за цикличността. Затова празникът е през Таргелион и скоро преди Бендидите празнуваните Таргелии се свързват с плодовете на земята.⁴⁰ И няма нищо чудно, че дружеството на атическите оргеони в храма на Великата майка на боговете и жреческата институция се моделират по примера на обществото около Бендида.⁴¹

Подобно религиозно виждане и усещане на света винаги ще остане чуждо на гърците. Странно и необяснимо е сливането на царя и вожда с богинята-сътворителка. Затова и желанието на тракийския цар Котис I да се ожени за Атина, която е богиня-майка на гръцкия полис, ще се обяви от Теопомп за кошуństwo.⁴² Още по-интересен е фактът, че същото разбиране се използва от Пизистрат в VI в. пр. н. е. след изгнанието му в Тракия. Съвсем съзнателно той обсибва с цветя тракийката Фия, обявява я за Атина и изправен в колесницата до богинята-майка на държавата, преминава триумфално по улиците на града.⁴³ Защото идеята за свещения брак с майката съдържа в себе си идеята за властта.⁴⁴ Така и Херодот,⁴⁵ който не си дава сметка, че цялото политико-религиозно действие, разиграно пред атиняните, им е далечно и непонятно, се учудва и не вярва как те, отдавна скъсали със суеверието, са способни да паднат ничком от страхопочитание.⁴⁶

За елините е необичаен не само подобен начин на мислене, но и на моделиране на такива представи. Той винаги ще остане неразбран, но и винаги, когато се отнася до тракийската среда, ще бъде загатнат.

В духа на тези разсъждения Делоптес е земният любовник на богинята-майка. Той точно съответствува на тракийския цар в апликацията от с. Летница, който се сношава с всемогъщата сътворителка, а тя е собствената му майка.

Междинната степен, през която преминава Делоптес при метаморфозирането си в бог — степента на хероя, — също идва да подсказва, че това е така.⁴⁷ Неговите превъплъщения затварят кръга бог — антроподемон — земен цар, който е твърде подвижен в преливанията на съставните си части и изключително богат в нюансировките си.

По този начин чрез активността в брака с великата майка брадатият мъж от разглежданата плоча приема божественото начало. Макар да е неин син, той сам се превръща в бог, чиято същност е точното ѝ съответствие. В подобна обстановка е лесно разбираема малката известност и слабата му популярност в гръцкия свят и липсата на негови изображения в тракийския. Ако обаче се приеме предложената политико-религиозна хипотеза, при която Делоптес е земен цар, бог-баща за своя народ и съплеменници, той изведнъж придобива собствена физиономия и характеристика.

Тогава какъв е алегоричният смисъл на присъствието на трите нимфи от копенхаген-

ския релеф? Имат ли те равнозначната стойност на тълкуването на жената с вейката и амфората в апликацията от Летница?

Въпросите са много, но като че ли най-напред трябва да се запита свързва ли се евентуално скритата символика на изображението на нимфите със свещения брак и ако е така, какво ще бъде допълнителното ѝ значение.

Потърсените от мен отговори, както и всичко казано досега, отново остават в кръга на работните хипотези. Крайно време е да се отхвърли досегащият подход и метод на повечето изследователи на тракийската религия, които гледат на нея през призмата на гръцката действителност и на всевъзможните влияния от четирите посоки на света. И в това отношение са направени вече немалко опити.⁴⁸ Необоснован е този път на търсене на нейното място и специфика, защото логиката на проучванията ще доведе, а и вече показва задължителната ѝ интегралност най-вече в зависимост от религията на елините, където и най-малката проява на самобитност е редуцирана до минимум, а собствената изява силно заличена.

От разгледаните примери и от много други паметници и свидетелства на писмените извори личи, че прословутата и твърде популярна патриархална индоевропейска триада от божества (баща — майка — син), наложена от Ж. Дюмезил и последователите му за целия индоирански и индоевропейски мир, е логично-умозрителна конструкция⁴⁹ и не отговаря на тракийската среда. Но тя се наложи и за нашата античност благодарение на проблематичното сведение на Херодот за боговете на траките⁵⁰ и на усилията на съвременната историография.⁵¹

Напоследък обаче предложената схематична конструкция започна да се отхвърля дори за гръцката реалност. В замяна на това се потърсиха някои средиземноморски форми и структури в генезиса на същинската елинска религия. Така се стигна до идеята за минойската триада, оформена от присъствието на двойката богини — майка и дъщеря — и сина-любовник.⁵²

По много паметници от Тракия, в редица места от писмените извори и в примерите, приведени тук, се налага култът на богинята-майка.⁵³ Тя вече е трансформирала същността на най-чистия си вид, такъв, какъвто се среща в Анатолия през неолита, т. е. преминала е фазата, когато сама произвежда природата след самооплождане, и е разчленена на две богини — майка и дъщеря. Едновременно с

това се наблюдава и присъствието на мъжкото начало, абсолютно необходимо за осъществяване периодичността при възраждането на природата и завършване на годишния цикъл.⁵⁴

Но докато във всички гръцки паметници то се символизира от божественото дете, а синът-любовник се представя също като дете или юноша, в тракийските положения то е различно.

И тук мъжките фигури олицетворяват концепцията за божественото дете — собствен син на богинята-майка, който е и неин любовник. Но по силата на тази тенденция следващото семантическо ниво при развитието на понятието за мъжко начало е то да добие привилегиите на действителен съпруг, извисен във всяко отношение до положението на жена си — нейно пълно съответствие. Или идеята за сина-любовник се развива до образа на бога-баща. Завършена и изчистена, преминала през всички фази на метаморфозата, тя се ражда и съществува в Тракия, като паралелно държи сметка за всички смислови равнища, които богът-баща съдържа, снети в себе си. При това кръгът божествено дете, син-любовник, божествен съпруг, бог-баща се вплътява в личността на тракийския цар и повелител. Той е неговият единствен изразител и само той е в състояние да го осъществи. Това се подсказва и от самите паметници, в които мъжкото начало никога не се изобразява като дете или юноша, а приема чертите на човек в зряла възраст и в разцвета на силите си.

Такъв е случаят с брататия Делоптес в копенхагенския релеф и с тракийския цар в апликацията от Летница. И сведенията на античните автори аналогично показват, че представата за сина-любовник се долавя, снета само в образа на бога-баща. И в писмените извори неговата фигура се налага за тракийската общност. Отново могат да се споменат разказите на древните за Пизистрат, за тракийския цар Котис I, както и много други.⁵⁵

Трябва да се констатира, че за гърците е извънредно трудно, но не и невъзможно да включат в социалните рамки на обществото си и в интелектуалните си категории предложената вече триада от минойски божества. При тях тя се обособява в нов вид семейство, съставено от великата майка, нейната девствена дъщеря и божественото дете, символизиращо сина и любовника на богинята-сътворителка. Но сега присъствието на бащата е заличено. Затова и подобно религиозно виждане се интегрира трудно към мистенето им. Описаното божествено общество няма допирни точки с

патриархалното семейство от индоевропейски тип,⁵⁶ присъщо на елините.

Този начин на мислене се отразява от художника и в копенхагенския релеф. Имам пред вид изработения допълнителен сюжет. В него гръцкият майстор изобразява Хермес, трите нимфи и Пан. В началото на настоящата статия приех безрезервно тази интерпретация на повечето от авторите. Но както Делоптес, определеният Хермес с нищо не е характеризан. Рогът на изобилието може да се окаже в ръцете на което и да е друго мъжко божество, а предположението на М. Нилсон за присъствието на речен бог в релефното поле може и да е правдоподобно. От фигурите, скулптирани в левия горен ъгъл на плочата, единствено сигурни са трите нимфи. И все пак М. Нилсон приема, че в рамката присъствува Пан. Сама по себе си съвместната композиция на харитите и Пан изисква в сцената да се включи и Хермес по силата на обстоятелството, че това е доста често срещан сюжет в гръцкия свят. Особено характерен е той за близката Елевзина⁵⁷ и на свой ред предполага някои връзки и взаимоотношения между двете религиозни средища.

В този допълнителен сюжет художникът съхранява и демонстрира патриархалната триада на Ж. Дюмезил. Неговото мислене не може да се отдели от нея. В изразяването на собствената идея той борави умело с вложената генеалогия, по логиката на която Хермес е баща на Пан и следователно той възплътява образа на бога-баща, трите нимфи симболизират богинята-майка, а Пан е божественото дете — техен син.

Не бива да се забравя обаче, че централните и допълнителните сюжети могат да се използват в оброчните релефи по различен начин. И макар че в тях се влага съвсем определен смисъл, те са и взаимно свързани чрез една обща идея, която като цяло може да се отличава коренно от самостоятелното им значение. Тази констатация е важна, защото в тракийските разбирания фигурата на бога-баща съществува, но не се покрива с образа и същността на бога-баща в индоевропейската триада. Точно обратно. Тук той се явява като последна степен от развитието на схващането за божественото дете в компанията на двойката богини, което поради ред причини от исторически, социален и политически характер не ще успее да се осъществи в Гърция. В противовес на Елада в Тракия идеята за минойската триада добива възможност за окончателно оформяне и завършеност. Нейното на-

чало възхожда към твърде ранна епоха и се долавя във времето от края на бронзовата епоха, откогато върху паметници от Тракия започва да се наблюдава хиерогамната представа.⁵⁸

Изправени сме пред една застинала в религиозно отношение Тракия, която съхранява ритуалността на старите обичаи от най-древна епоха, като изменя само детайлите и нюанси-ровките им чак до IV в. пр. н. е. в случая, а дори и много по-късно — до настаняването на римските легиони.⁵⁹

Тогава навярно не ще има разногласия, че трите нимфи в копенхагенския релеф и жената с клонката в апликацията от Летница трябва да се подведат към един общ знаменател. Те се явяват хипостазии на великата майка-създателка, олицетворяват раздвоения й образ и най-често се обявяват за нейни дъщери.

В източносредиземноморската религия тъкмо дъщерята на великата богиня е главна героиня в мита, според който богът на подземното царство я открадва за съпруга, но и всяка година я връща на майка ѝ. Наред с периодичността на вегетацията тя установява цикличност и равновесие между вечно зараждащата се и умираща природа. Благодарение на нейните пътувания и лутания между невидимия и видимия свят, при които тя обединява соларното и хтоничното, легендата подчертава изразеното хтонично начало. То преобладава, макар че дъщерята в същностното си значение съчетава и двете противоположности.

Неслучайно и съдържанието на мистичния клон, който Бендида държи в скалните релефи от Филипи, се изразява в способността ѝ да дарява безсмъртие.⁶⁰ Ролята на клонката е в смисъла ѝ на необходим инструмент за слизането при Хадес — най-здравата егида, която обуздава адовите служители. С този мощен талисман срещу силите на смъртта⁶¹ Бендида господства в подземния свят и укротява демоничните стихии. Подобна функция притежава и богинята с вейката в апликацията от Летница, а амфората до нея символизира подземните води.

Не по-далечно е и значението на жената с подноса с плодове в централната композиция на Казанлъшката гробница (обр. 4).⁶² Наровете са плодовете на отвъдното царство и ако тази сцена може да се изтъква и като хиерогамна,⁶³ то втората женска фигура и тук ще отговаря буквално на дъщерята на земната сътворителка.

Същият подтекст лъха и от изображението на трите нимфи в копенхагенския релеф. От

● Обр. 4. Централната сцена от купола на Казанлъшката гробница, около 260 г. пр. н. е. Fig. 4. La scène centrale de la coupole du tombeau de Kazanlık, vers 260 av. n. ère

него се вижда, че светилището им е построено във форма на пещера, защото фигурите им са силно засводени. Като пластично религиозен израз на съкровено чувство на човека към природата те владеят силите, които произвеждат растежа и изсбието на растителното и животинското царство и на човешкия род. Всичко това подсказва и потвърждава близкото и взаимоотношенията им с Бендиде, т.е. с великата богиня-майка, и утвърждава ролята на нейна хипостаза, на нейна разчленена същност, равнозначна на сразите в останалите разгледани паметници. Тук трябва да се забележи обаче, че пещерата със сигурност представлява пресбладаващия им хтоничен характер.

И за да се изясни предложената интерпретация, трябва да добавим, че трите нимфи са и извънземните сили, които властвуват над

горите и водите по същия начин, както синтезирано е представено това от тракийския майстор във фалерата от Летница чрез изброяването на богинята с клонката и амфората.

И върху оброчни плочки от Тракия, напр. от околностите на с. Саладиново, често една от грациите държи в ръката си вейка или цвете, а фигурите им са обградени от изливащи се амфори.⁶⁴

Следователно, нимфите са изваяни в стелата не поради простия факт, че Нимфеонът се включва в границите на Бендидеона,⁶⁵ а защото имат идеологически смисъл в тракийската религиозна система, отразена в релефното поле.

Веднага и с право може да последва възражението, че те са в съвместна композиция с Пан и Хермес и символиката на представянето им като хипостаза на богинята-майка и по-точно като нейна дъщеря се нарушава вследствие на сбременяването на подтекста със значението на двете нови фигури. Не трябва да се забравя обаче, че релефът е дело на

гръцки майстор, а сътворяването му се пречупва, както се показва по-горе, през елинското религиозно съзнание. Но и в този случай тракийският начин на мислене и възприемане на света отново се запазва, защото Хермес е едно от божествата на траките. От него царете извеждат своя произход,⁶⁶ а това говори, че в плочата съществува и концепцията за затворен аристократичен кръг в антитеза на Пан, който олицетворява Дионисовото демократично народно вярване и общество.

Вярно е може би, че Бендида е локална богиня, богиня на Югозападна Тракия,⁶⁷ но тя е великата майка, която обединява около храма си в Атина цялата тракийска колония, защото по политически причини добива при-

• Обр. 5. Зевс, Хера и трите нимфи върху оброчен релеф от Пазарджишко, II—III в. на н. е. Fig. 5. Zeus, Héra et les trois nymphes sur un relief votif de la région de Pazardžik, II—IIIe s. de n. ère

вилегията на държавно божество на полиса.⁶⁸ Тази констатация не влиза в противоречие с факта, че пришълците от всички краища на Тракия в Атина и Пирея ще потърсят сигурност и утеха в нейното светилище. Там те ще открият първообраза на могъщата сътворителка, която не им е чужда, и с течение на времето ще изпитат въздействието на общотракийските представи, едно от които като символ на плодородието е и хиерогамията.

Храмът на Бендида ще синкретизира постепенно през V, IV, III, II в. пр. н. е. общотракийското религиозно-идеологическо съзнание.

Затова задължително Делоптес ще присъствува в релефа като цар-жрец; жреецът ще приема неговото превъплъщение на 19-и Таргелион;⁶⁹ Хермес ще утвърждава с изображението си аристократическия кръг от посветените в тайнствата на мистериите в противо-

положност на онази група от траки, изповедници на Дионисовото начало, фигуративно осмислено от Пан.

Но тези разсъждения са в сила вътре, във и за самото тракийско общество в полиса. Паралелно с това фигурата на Хермес внушава и идеята за неприкосновеността на съкровено знание, достъпно само за тракийските дружества в Атина в противовес на гърците и цяла Елада. И няма нищо удивително, че култът и храмът на богинята винаги ще останат тракийска собственост, а Платон ще опише празника като „нещо ново“ и непознато на атиняните,⁷⁰ участващи в него като наблюдатели от интерес и любопитство.

Хермес съдържа в себе си и друго семантическо равнище. Той държи рога на изобилието и е точна персонификация на бога на подземното царство — на Хадес, на Плутон. Още миг и той ще открадне дъщерята на великата майка и начело на редицата ще я отнесе в мрачните си владения, защото той е психопомпосът (водачът на душите).

В гръцкото вярване Хермес е и богът на изгрева и залеза. Той осъществява непрекъснатото движение чрез появяването си всяка сутрин на изток и изчезването си всяка вечер на запад в неуморимия и вдъхновен постоянен ход. Подобно на богинята-дъщеря той се явява посредник между деня и нощта, реализира връзката между двата свята, обединява хтоничното и соларното, така близко и съкровено за тракийското възприятие. Ето и едно косвено доказателство на възплътената от трите нимфи същност.

И за да обобща, нужно е да потвърдя, че богинята с клонката в апликацията от Летница и трите нимфи в копенхагенския релеф са хипостазии на великата създателка, нейни

дъщери със силно подчертана хтонична роля в тракийската триада.

На противоположния полюс в смисловото си значение стои Бендида и жената, която участва в свещения брак, изобразен в Летнишката фалера, с най-истинското определение — богиня-майка.

Като цяло фигуралната композиция от колекцията Якобсен демонстрира идеята за плодородието и изсбието чрез символиката на загатнатата хиерогамия. Тя е скрита в подтекста на представянето на Бендида и Делоптес като централна група, а също така и в присъствието на трите нимфи, които допълнително внушават представата за производителните сили в природата.

Цялата сцена намира съответствие и равнозначен смисъл и значение в оброчните релефи на Зевс, Хера и трите нимфи от Тракия⁷¹ (обр. 5). Там също се наблюдава, макар и непряко, хиерогамията, защото Зевс и Хера са мъж и жена — съпрузи. Но в плочките съществува и идеята за бога-баща, олицетворен от гръмовержеца, и представата за хипостазата на богинята-майка — в случая Хера, възплътена в изображението на трите нимфи, схванати като превъплъщение на единно цяло.

В заключение въпреки цялата хипотетичност на направените в изложението интерпретации не ще бъде пресилено да кажа, че копенхагенският релеф съдържа и отразява една присъща на тракийската религиозна идеология концепция. Тя принадлежи на дълга традиция, която се долавя към края на бронзовата епоха, но продължава да съществува до настъпването на римските legionari в Тракия, а, както показват оброчните релефи на Зевс, Хера и трите нимфи, и по време на самото римско владичество.

¹ P. H a r t w i g. Bendis — eine archaologische Untersuchung. Leipzig—Berlin, 1897, 1, sq., tabl. I.

² IG 2², 1256-CIA 4, 2, 573, b=SIG³, 1095=P. H a r t w i g. Op. cit., 6; срв. и D i o d. 17, 74 (ed. Vogel); A r t i s t. Athen. polit., 54, 7 (ed. Susemihl-Immisch).

³ P. H a r t w i g. Op. cit., 7, tabl. II.

⁴ Ibidem, 9; P. F o u c a r t. Le culte de Bendis en Attique. — Mélanges Perrot. Paris, 1903, 95—98; M. N i l s s o n. Bendis in Athen. From the collections of Ny Carlsberg glyptotek, 3, 1942, 169 sqq.

⁵ C. W. L i n s i n g h S c h e u r l e e r. Die götting Bendis in Tarent. — JDAI, 47, 1932, Anzeiger, заб. 2, мисли, че датировката на лондонската стела не е толкова стара, както приема П. Хартвиг.

⁶ За тях вж.: P. F o u c a r t. Op. cit., 98—99.

⁷ H e s y c h., s. v.

⁸ Изключение прави M. N i l s s o n. Op. cit., 169—170. Той смята, че в десния горен ъгъл при-

съществуват Хермес, трите нимфи, Пан и главата на Ахелос (?!). Неизвестно защо W. S. F e r g u s o n. Orgeonika. — Hesp. Suppl., 8, 1949, 150, заб. 52, му приписва твърдението за наличието на Пан, Хермес, две нимфи и Ахелос (?!). Публикуваните снимки на релефа говорят в полза на общото твърдение и не ми позволяват да подкрепя M. Нилсон, макар че присъствието на един речен бог съвсем не е изключено, след като в един архаичен релеф от Стоби с Пан и трите нимфи той се подава от десния край на плочата, срв. D. M a n o - Z i s i. Antika u narodnom museju. Beograd, 1954, 6.

⁹ P. H a r t w i g. Op. cit., 5. Критика у D. P o p o v. Bendis in Athens. — BHR, 1975, 3, 53—64, с обосноваване на причините за проникването на култа на богинята в Атина и мястото ѝ между държавните божества.

¹⁰ J. D e m a r g n e. Une nouvelle inscription du Pirée, relative à Bendis. — BCH, 23, 1899, 370—373=IG 2², 1324.

- ¹¹ Th. Wiegand. Antike Sculpturen in Samos. — AM, 25, 1900, 172—173, Nr. 48.
- ¹² A. Wilhelm. Inschrift aus dem Peiraius. — JÖAI, 5, 1902, 131; W. S. Ferguson. Op. cit., 150. Цялостната литература вж. у Д. Попов. Caractéristique et localisation du culte de la déesse thrace Bendis. — Etudes Balkaniques, 1976, 2, 114—126.
- ¹³ P. Perdrizet. — REA, 2, 1900, 267 sq.; REA, 7, 1905, 90 sq. (non vidi) — поради липсата им в България
- ¹⁴ M. Nilsson. Op. cit., 169.
- ¹⁵ А. Жебелев. — Жур. мин. нар. прос., октомври 1901, 60 (non vidi). Тази работа също липсва в българските библиотеки. Поради тази причина не съм ползвал и M. Roussel. A propos d'un décret attique relative à la déesse Bendis. — REA, 45, 1943, 177 sq.
- ¹⁶ P. Foucart. Op. cit., 98 и заб. 2.
- ¹⁷ Fr. Cumont. — RE, 4, 2459 s. v.
- ¹⁸ Г. Кацаров. Бендида. — ИБИД, 2, 1906, 35. Напоследък нови аргументи за тракийската принадлежност на Делоптес изказаха: Z. Gočeva. Le culte de la déesse thrace Bendis à Athènes. — Thracia, 2, 1975, 81—87; D. Попов. Bendis. . . 62—64.
- ¹⁹ Д. Дечев. Асклепий като трако-гръцко божество. — ИАИ, III, 1925; D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957, 129 s. v.; M. Nilsson. Op. cit., 169—170.
- ²⁰ C. W. Lunsingh Scheurleer. Op. cit., 334, fig. 10—12. Мнението се поддържа благодарение на хипотезата за разпространението на култа на тракийската богиня Бендида в Южна Италия. Като лит. вж. още D. Haden. A series of terracottas representing Artemis, found at Tarentum. — JHS, 47, 1927, 93—101, и главно U. Rüdiger. Santa Maria d'Anglona (Apulia). — Not. degli Scavi, 21, 1967, 349—353. Обратното становище и критика, у Ch. Picard. Bulletin archéologique. — REG, 47, 1934, 87—88; Ch. Picard. Sur l'iconographie de Bendis. — ИАИ, XVI, 1950, 25—34 и най-вече 33.
- ²¹ Ω. Παπαδάκης. Ἱερός τοῦδος Βενδιδέων. — Arch. Ephim., 1937, 808 sq.
- ²² W. Peek. Heilige Gesetze. — AM, 66, 1941, 214; M. Nilsson. Op. cit., 187—188.
- ²³ Г. Кацаров. Цит. съч., 33.
- ²⁴ Д. Попов. Bendis. . . 62—64.
- ²⁵ IG 2², 1283. За празника срв. L. Deubner. Attische Feste. Berlin, 1956, 219—220.
- ²⁶ P. Foucart. Op. cit., 99; W. S. Ferguson. Op. cit., 157. За тракийския характер на чествуването вж. Z. Gočeva. Op. cit., 81—87, последна аргументировка у Д. Попов. Bendis. . . 62.
- ²⁷ IG 2², 1324. Трябва да отбележа, че St. Dow. — Harvard Theological Review, 1937, 197 и заб. 54, датира надписа вместо в 200 г. пр. н. е. по подобие на J. Demargne. Op. cit., в края на IV или ранния III в. пр. н. е. Поради липсата на публикации нямах възможност да я ползвам.
- ²⁸ В. Л. Георгиев. Тракийският език. С., 1957, 8.
- ²⁹ Тази етимология бе предложена от проф. К. Влахов, на когото изказвам сърдечна благодарност. Срв. и К. Влахов. Тракийски лични имена. Фонетико-морфологични проучвания. — Studia Thracica, 2, 1976, 45.
- ³⁰ CIG, 2108 g=B. Latyschew. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini, 2, 21 и IG 7, 2418=SIG³, 201.
- ³¹ Th. Wiegand. Op. cit., 172—173.
- ³² В. Добруски. Тракийско светилище на Асклепий до Глава Панега. — ИИМ, 1, 1907, 25—28, и I. V. Venedikov. Le syncrétisme religieux en Thrace à l'époque romaine. — Acta antiqua Philippiopolitana. Studia archaeologica. Sofia, 1963, 153—154.
- ³³ За тези превръщания срв. подробно И. В. Венедиков, Ал. Фол, Ив. Маразов и Д. Попов. Тракийски легенди. С., 1976, гл. III (под печат).
- ³⁴ За нея вж. Ив. Маразов. Хиерогамията от Летница. — Археология, 1976, кн. 4 (под печат).
- ³⁵ D. Попов. Essence, origine et propagation du culte de la déesse thrace Bendis. Besançon, 1976 (sous presse).
- ³⁶ Ив. Маразов. Цит. съч.
- ³⁷ За тези степени срв. за пример и обосноваване Ив. Венедиков, Ал. Фол, Ив. Маразов и Д. Попов. Цит. съч., гл. III.
- ³⁸ Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1974, 122.
- ³⁹ W. S. Ferguson. Op. cit., 147 и заб. 45.
- ⁴⁰ L. Deubner. Op. cit., 220.
- ⁴¹ W. S. Ferguson. Op. cit., 147 и заб. 45.
- ⁴² Athen. Deipnosoph., 12, 531 e — 532 a (ed. Kaibel).
- ⁴³ Arist. Athen. polit., 14—15.
- ⁴⁴ Ив. Маразов. Цит. съч. с лит.
- ⁴⁵ Hdt. I, 60 (ed. Stein-Hude).
- ⁴⁶ Случаят Пизистрат е от изключително значение, защото прибавя данни към историята на Тракия през VI в. пр. н. е., за което имаме съвсем оскъдни сведения. Вероятна е и неговата пеласгийска основа, която на свой ред ще повдигне въпроса за трако-пеласгийската религиозна общност. Широтата на проблема не позволява той да се разгледа тук, а изисква самостоятелно изследване.
- ⁴⁷ Th. Wiegand. Op. cit., 172—173.
- ⁴⁸ За тях последно обобщение в Ив. Венедиков, Ал. Фол, Ив. Маразов и Д. Попов. Цит. съч. с лит.
- ⁴⁹ За нея P. Lévêque. Formes et structures méditerranéennes dans la genèse de la religion grecque. — Praelectiones patavinae, Roma, 1972, 145—179. Срв. и Ал. Фол. Символичното погребение от Казичене, Софийско. — Изкуство, 25, 1975, кн. 3/4, 11—13.
- ⁵⁰ Hdt. 5,7. За известието вж. последно З. Гоцева. Боги фракийцев и скифов по сведениям Геродота. — Studia Thracica, 1 (= Фрако-скифские культурные связи), 1975, 142—152.
- ⁵¹ R. Pettazzoni. La religione dell'antica Tracia. — ИАИ, XVI, 291—299; R. Pettazzoni. Il "monoteismo" dei Geti. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 649—655.
- ⁵² За нея срв. P. Lévêque. Op. cit.
- ⁵³ За развитието на култа на богинята-майка вж. Ал. Фол. Цит. съч., с. 12.
- ⁵⁴ Пак там.
- ⁵⁵ За тях вж. Ив. Венедиков, Ал. Фол, Ив. Маразов и Д. Попов. Цит. съч., гл. III.
- ⁵⁶ P. Lévêque. Op. cit., 155.
- ⁵⁷ E. Pottier. Bas relief des Nymphes trouvé à Eleusis. — BCH, 5, 1881, 349—357.
- ⁵⁸ Ал. Фол. Цит. съч., 11—12.
- ⁵⁹ За този традиционализъм срв. Ив. Венедиков, Ал. Фол, Ив. Маразов и Д. Попов. Цит. съч., гл. III—V.
- ⁶⁰ D. Попов. Caractéristique. . . 121.
- ⁶¹ За смисъла на мистичния клон убедително у H. Seyrig. Quatre cultes de Thasos. — BCH, 51, 1927, 201—210.

⁶² И в. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч., 74.

⁶³ И в. Маразов. Цит. съч.

⁶⁴ В. Добруски. Материали по археологията на България. — СБНУ, 13, 1896, 404 сл.

⁶⁵ IG 2², 1283; P. Foucart. Op. cit., 99 sq.; M. Nilsson. Op. cit., 169 sq.

⁶⁶ Hdt. 5, 7. За царския култ на Хермес срв. А. л. Фол. Политическа история на траките. С., 1972, 48—53.

⁶⁷ Д. Попов. Caractéristique. . . 114—126.

⁶⁸ IG 1², 310.

⁶⁹ За характеристиката на тракийските царе у И в. Венедиков, А. л. Фол, И в. Маразов и Д. Попов. Цит. съч., гл. III. Вж. последно и И в. Маразов. Влияние и самобитност или Иран и Тракия. — Проблеми на изкуството, 1975, кн. 3, 54—61. Погрешно цитира в заб. 34 Д. Попов. Царете-богове (под печат) вместо Д. Попов. Тракия на царете-жреци, царе-богове. — В: Тракийски легенди, гл. III.

⁷⁰ Plat. De civit., 327—328 (ed. Croiset).

⁷¹ В. Добруски. Цит. съч., 422, табл. VI, обр. 17; СБНУ, 16—17, 1900, 59—60, обр. 30—31.

Le relief de Copenhague

D. П О П О В

(Résumé)

L'article porte sur la stèle Nr 231 de la collection Jacobsen de la glyptothèque de Ny-Karlsberg. Etant donné que la dalle a été découverte au Pirée dans le temple de la déesse Bendis, le culte envers laquelle était célébré et confessé uniquement par les Thraces, l'auteur se demande si ce monument, exécuté dans un esprit purement grec, soutenu dans la mode de l'iconographie grecque de la seconde moitié du IVe s. av. n. ère, reflète certaines idées, suggérées par les Thraces à Athènes, commandées, demandées par eux — idées répondant à leur système religieux idéologique de représentations et de croyances.

L'analyse du relief montre que la figure masculine près de Bendis est Déloptès. Elle ne saurait être identifiée avec Asclépios car, ainsi figurée, elle peut représenter chacun des dieux grecs, voire même un homme le plus ordinaire, vu que l'iconographie le caractérise comme citoyen du milieu civil. Il n'est pas un dieu grec, mais c'est un Thrace, ce qui ressort du fait qu'il constitue avec Bendis la scène centrale dans le champ en relief. En outre, Déloptès est entouré de divinités, caractéristiques également du milieu thrace, ce qui à son tour atteste sa nature thrace. L'éthymologie de Déloptès signifie „l'amant de la déesse-mère“ et étant donné que Bendis dans son aspect primitif correspond à la grande créatrice, la scène centrale dans le relief suggère la représentation de hiérogamie.

Cette idée est largement représentée sur les monuments de Thrace, dans lesquels il y a une troisième figure, également féminine, par exemple dans l'applique du village de Letnica. Mais, par son idée, le relief de Copenhague ne se distingue en rien des scènes figurées sur des monuments de Thrace, car dans le sujet

complémentaire on remarque Hermès, les trois nymphes et Pan. Les trois nymphes, précisément, correspondent à la femme avec la brindille et l'amphore dans l'applique de Letnica. La présence de la deuxième figure féminine témoigne également d'une triade de divinités, dans laquelle figurent la déesse-mère, sa fille et le fils amant, contrairement à la triade indoeuropéenne patriarcale de divinités, composée de père, mère et fils. A la différence de la Grèce, où le fils dans la nouvelle triade restera toujours enfant divin ou jeune homme, en Thrace l'idée du principe masculin évolue jusqu'à la figure du dieu-père. C'est cette idée que suggère également Déloptès. Il est le roi terrestre, l'amant-époux de la déesse-mère mais de ce fait il est aussi le dieu-père de son peuple.

Le sujet complémentaire cache encore un niveau sémantique. Par Hermès se sous-entend l'idée d'un cercle aristocratique fermé car les rois thraces en tirent leur origine, par antithèse à Pan, qui personnifie la croyance et la société démocratique, populaire. Mais Hermès personnifie également le cercle de Thraces, initiés aux mystères contrairement aux Hellènes et à toute l'Hellade.

Le sens symbolique de tout le groupe sculptural représente l'idée de la fécondité et de l'abondance de la récolte. Cette scène correspond aux reliefs votifs de Thrace avec des représentations de Zeus, Héra et les trois nymphes qui cachent un texte idéologique identique sous-entendu.

L'auteur relève le caractère hypothétique de ses interprétations et propose des hypothèses et des raisonnements où prédomine non la confirmation mais la supposition.

Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII — XIV в.)

ВЪЛО ВЪЛОВ

Според исторически данни първите прояви на водоснабдителното дело в средновековна България биха могли да се потърсят още в условията на славянските общини и прабългарските дружини.¹ Посигурното обаче е, че в неговата същност те навлизат едва когато се засилват контактите им с Византия и се поселват на юг от Дунава. По принцип водоснабдяването у нас следва да се разглежда като неотменима съставка в развитието на градовете, крепостите и укрепените лагери, където са били съсредоточени голям брой хора. Със стабилизирането на живота в заварените късноантични градски центрове, като Сердика, Берое, Филипопол, Одесос, възникват и се развиват нови градове и крепости, като столиците Плиска и Преслав, градовете Бдин и Дръстър и укрепените лагери при с. Цар Крум и Мадара. В тях най-напред се създават предпоставки за мащабно разрастване на водоснабдяването, като в неговото реализиране се включва и централната власт. Последното е засвидетелствувано по категоричен начин в известния шуменски надпис на Бланкенбург.² Изследван неколккратно от мнозина български и чужди учени,³ той гласи: „Кан ювиги Маламир от бога владетел [казва]: Неговият стар боила кавханът Исбул направи този водосток и го даде на владетеля и владетелят даде много пъти на българите да ядат и пият, а на боилите и багаините даде големи подаръци. Дано бог даде на от бога владетеля да проживее сто години заедно с кавхан Исбул.“⁴

Колебливото и доста често различно превеждане на гръцката дума *tò árāgurov* с новобългарските „водосток“ и „водопровод“⁵ не изменя с нищо заключението за направата на крупно водоснабдително съоръжение от страна на кавхан Исбул, каквото е например водопроводът. Водосток (чешма) не може да се направи към кладенец, щерна или някакъв друг вид слаб водоизточник, който не се базира на принципа на самотечащата вода. Нещо повече, водостокът в повечето случаи е

разчетен на известен напор, осигурен с помощта на водна кула или резервоар, разположен върху терен с по-високо ниво от това на водосточа.

Оставяйки настрана данните, които засягат взаимоотношенията между кавхан Исбул и хан Маламир, ще се присъединим към изследователите, които не възприемат надписа само като посветителен в чест на личността на хана.⁶ Този документ ни съобщава преди всичко за едно събитие — строеж на водоснабдително съоръжение, станало по волята на хана и най-вероятно в неговата столица Плиска. Особено важно е съобщението на надписа, че завършването на строежа е било съпроводено от общонародни пиршества и раздаване на награди на приближените на хана. Това е пряко свидетелство за обществения характер на водоснабдителните мероприятия още в най-ранната фаза на българското феодално общество. Неслучайно надписът е дал справедливо основание на мнозина автори да подчертаят високата степен на благоустрояване на ранните български центрове, а заедно с това и напредъка в тяхното водоснабдяване.⁷

Въпреки наличието на това категорично сведение степента на развитие и състоянието на това дело трудно биха могли да бъдат доловени и изучени без данните от веществените и строителните паметници, още повече, че за епохата на развития феодализъм от XII—XIV в. не разполагаме с писмени сведения. За щастие още при първите разкопки на средновековните български центрове, започнати преди повече от 75 г., са били събрани доста материали за водоснабдяването им. В Плиска те са били систематизирани от К. Шкорпил,⁸ а по-късно при последвалите разкопки през 30-те години К. Миятев⁹ прибави открития от този характер. В годините на народната власт разкопки се правят почти ежегодно и новите данни надхвърлиха многократно известното отпреди. Идентично е положението с проучванията в това направление и в останалите средновековни центрове и на първо място в Преслав. След първите проучвания на Шкорпил материали за водоснабдяването

му събират Й. Господинов¹⁰ и К. Миятев,¹¹ а за Мадара — Ив. Велков¹² и Р. Попов.¹³ Тук някои от водоснабдителните съоръжения са станали обект на оживена дискусия.¹⁴ В най-ново време с преславското водоснабдяване се занимаваха Г. Джингов и Т. Тотев.¹⁵ Водоснабдителни съоръжения са били открити още при първите разкопки и в столицата на Втората българска държава — Велико Търново. На Трапезица е била разкопана една щерна още от В. Берон,¹⁶ а на Чантепе на Царевец през 1900 г. разчистили цилиндричен кладенец.¹⁷ През 30-те години специално изследване на водоснабдяването в Търново прави Д. Цончев.¹⁸ Археологическите проучвания и разкопки в останалите средновековни центрове, като Червен,¹⁹ Цепина,²⁰ Пловдив,²¹ Асеновград,²² както и на редица крепости в Родопите и Стара планина също са съпътствувани с откриване на водоснабдителни съоръжения. В почти всички гореизброени находища са намерени кладенци, водопроводи, цистерни, каптажи и други подобни съоръжения. Обаче за систематизирането на тези съоръжения и определянето на мястото и ролята им в материалната култура на феодална България е извършено съвсем малко. Обемът на настоящата работа не ни позволява да бъдем изчерпателни по тази тема, дори само по няколко въпроса от нея, а предполага само по-конкретна постановка и подсилването им с ново-придобити факти и наблюдения. Поради тази причина ще се спрем само на въпроса за характера и развитието на водоснабдителните съоръжения в българските средновековни градове и крепости през периода от VII до XIV в. с оглед на задоволяването нуждите от питейна вода в тях.

Директното използване на повърхностни течащи води за питейни нужди за нашите средновековни центрове не е потвърдено от писмени и вещевни данни. Наличието на водоснабдителни съоръжения показва, че с местни извори на територията на селищата или не са разполагали, или пък те са били крайно недостатъчни. Така например пливковият укрепен район е притежавал в миналото само един такъв водоизточник, който днес е обикновено суходолие — Асардере. Насеченият терен в Преслав и особено в Търново затруднявал използването на водите на Тича и Янтра направо без съответни приспособления.²³ Само в Ловеч и Перник досега не са открити водоснабдителни съоръжения и ще трябва да предположим, че в тях е било по-широко застъпено и по-продължително време използва-

вано черпене то на вода от Осъм и от Струма. Не трябва да се изпуска от внимание и обстоятелството, че под влияние на византийската водоснабдителна техника и местната традиция в средновековна България доста рано се установили санитарната непригодност на течащите речни води и са се ориентирали към подземните, изворните и атмосферните води. Главното внимание на българските водоснабдителни от онази епоха е било насочено към тези водоизточници, които във всички случаи предполагат съответната съоръженост и конструктивни решения за експлоатирането им.

Най-обикновеното и същевременно най-разпространено съоръжение за добиване на вода от подземните водоизточници е кладенецът. Като немного дълбока шахта той е познат още на древнославянските поселения,²⁴ но с течение на времето неговата конструкция е била подобрена и усъвършенствувана. Най-често прилаганата за шахтата форма е цилиндричната, като стената е била облицована с камъни. В по-редки случаи облицовката е била изпълнена от сегментно издялани варовици и фугите са били подмазвани с хидрофобен хоросан. По-разпространена е облицовката с тънки ломени плочи, сблети с хоросан, но без подмазване на фугите. Над терена около устието на кладенеца е бил изграждан дъсчен или каменен сантрач, обикновено без покрив. Черпещите вода съдове са спускани и изтегляни от тях с помощта на синджири и въжета. Дълбочината на кладенците в българските средновековни градове и крепости е различна и е в зависимост от конкретните условия. Ведни случаи водоносният пласт не е по-дълбок от 10 м, както е при единия от кладенците в Преслав и при всички кладенци в Плиска.²⁵ При други обекти кладенците са изградени при крайно неблагоприятни условия, където водоносният пласт е на голяма дълбочина от повърхността. Това важи за кладенеца на Чантепе на Царевец и за кладенците на Таксимтепе и Джамбазтепе в Пловдив. Първият не е разчистен до дъно и дълбочината му не е установена окончателно,²⁶ но при сегашното му състояние надвишава 16 м, а пловдивските надхвърлят 20 м.²⁷ Повечето от кладенците у нас имат диаметър от 1 до 1,20 м, но кладенецът в западния двор на Голямата базилика в Плиска например има диаметър 3 м.²⁸

Вторият тип кладенци се отличават от другите предимно по характера на водосъбирателя. Те се изграждат обикновено в близост с

речните корита или пък на самия бряг на някоя река, където натрупват своите води от филтрацията на реката в пластовете по крайбрежната ивица. Такива са кладенците в м. Селище в Преслав,²⁹ в подножието на Червения замък³⁰ и Чилингиркале по течението на р. Русенски лом,³¹ както и кладенецът под т. нар. Балдуинова кула във Велико Търново.³² От този тип ще да са били и кладенците в крайдунавските средновековни крепости и градове, тъй като филтрацията на голямата река има по-широк периметър. В този смисъл би могло да се предположи поне засега, че те са били единственото водоснабдително съоръжение, което е прилагано в градове като Бдин³³ и Дръстър, независимо от обстоятелството, че на тяхна територия не е открит нито един кладенец от средновековието.³⁴

Кладенците от втория тип са обикновено по-плитки, но по-широки. Кладенецът при „Балдуинова кула“ е с диаметър 2,40 м.³⁴ Поради специфичните условия и особености на терена те са били снабдени с допълнителни съоръжения, понякога доста сложни и скъпо струващи за онази епоха. Това ги обособява в отделна група със следните отлики: 1. Разположени са във от очертанията на градските стени, а при стръмни терени и хълмове — в подножието на последните, там където реките се доближават най-много до склоновете. 2. Към тях се построяват стълбища за транспортиране на водата във вътрешността на крепостта, защитни кули и стени с бойници за защита на водоизточника от унищожаване при нападения отвън.

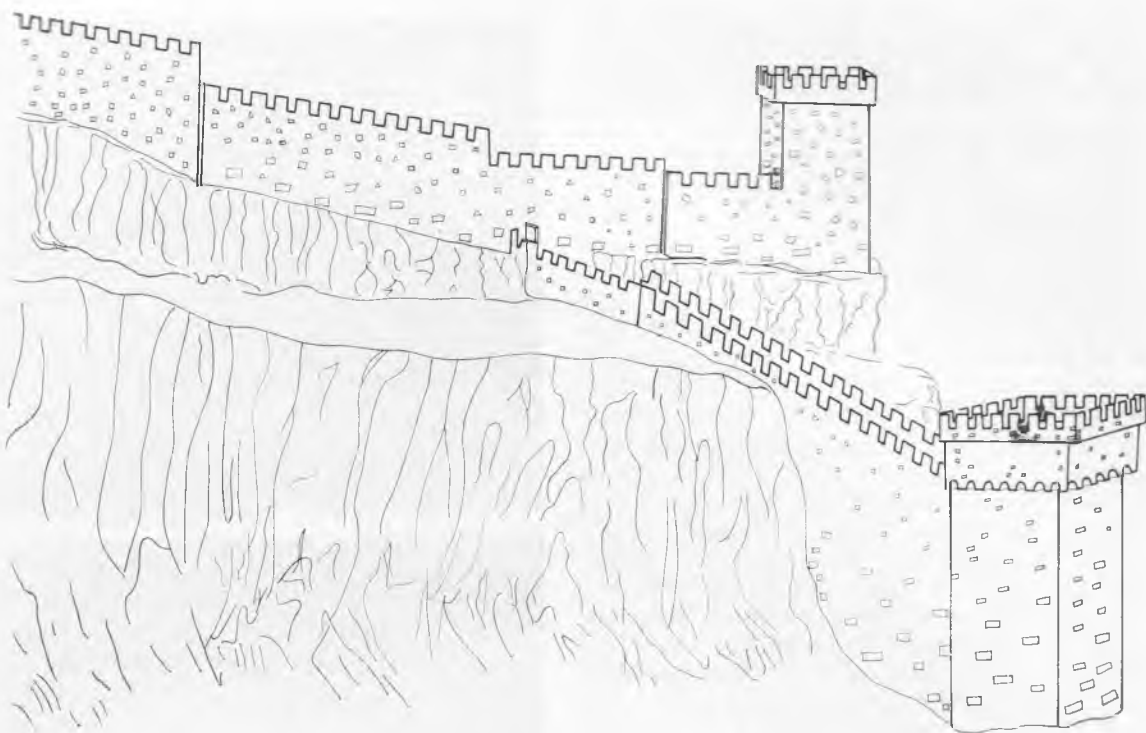
Най-типични представители на тази особена група са кладенците във Велико Търново и Червен. Първият е изграден в мощна квадратна кула със страна 9,30 м (обр. 1).³⁵ Вторият е бил ограден от три страни със зидове, дебели 1,98 м.³⁶ И в двата случая защитните сгради на кладенеца са имали връзка откъм четвъртата страна с крепостта, където водата е била пренасяна с ведре, стомни или

● Обр. 1. Велико Търново. Кладенецът при брега на р. Янтра, под „Балдуиновата кула“: а) поглед от югоизток към северозапад; б) поглед отгоре и на югозапад; в) водосборната шахта. Fig. 1. Veliko Tŕrnovo. Le puits près de la rive de la Jantra, au dessous de la „Tour de Baudouin“: а) vue de Sud-Est vers le Nord-Ouest; б) vue d'en haut et vers le Sud-Ouest; в) le puits collecteur d'eaux

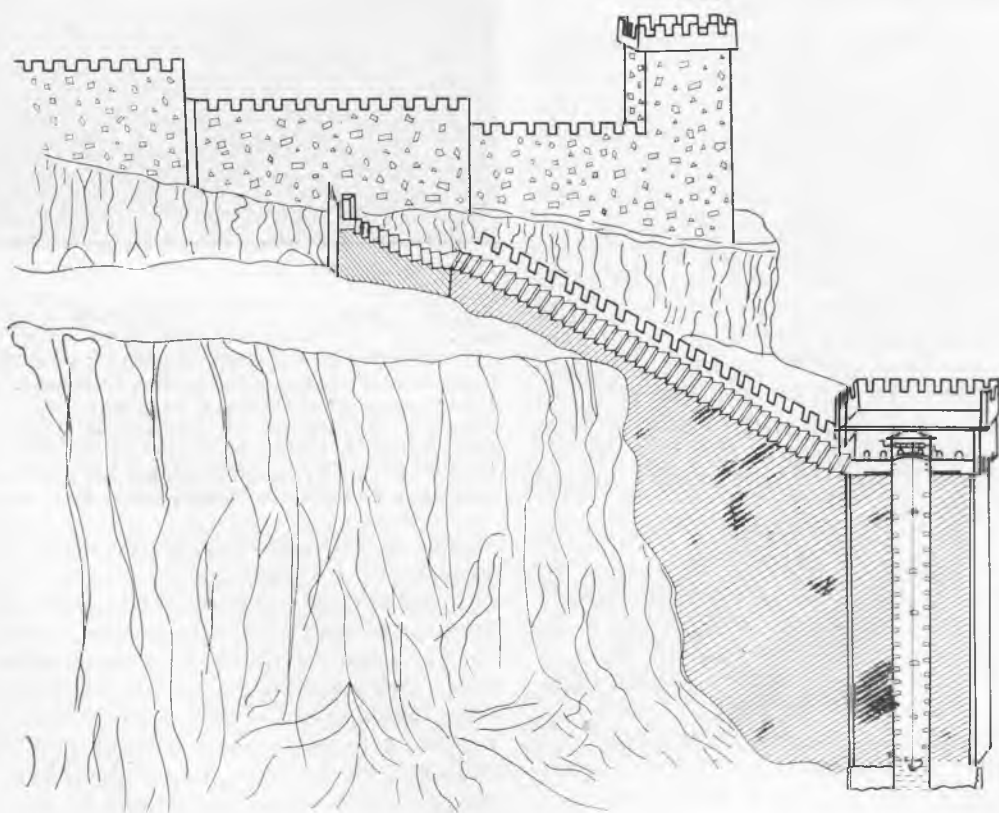
● Обр. 2. Велико Търново. Стълбището и защитната кула към кладенеца при брега на р. Янтра, реконструкция: а) поглед към североизток; б) разрез. Fig. 2. Veliko Tŕrnovo. L'escalier et la tour de défense vers le puits près de la rive de la Jantra, reconstruction: а) vue vers le Nord-Est; б) coupe

2a

26

кожени мехове. Във Велико Търново тази връзка е била осъществена посредством каменно стълбище с две различни по дължина рамене, склучени под прав ъгъл съобразно конфигурацията на терена (обр. 2). От двете страни покрай стъпалата са били издигнати защитни зидове (обр. 3 б) с ширина 0,85 м, за които трябва да се предполага, че са били високи към 2,00 м. Те са завършвали отгоре с бойници и зъбери, а другото рамо, което е било разположено покрай отвесните скали, е имало само един такъв зид (обр. 3 а).³⁷ По време на разкопките от 1966 г. от двураменното стълбище разкрихме 21 стъпала и една квадратна площадка, свързваща двете рамене, със страна 1,75 м. Със същата ширина са и 16-те стъпала на радиалното рамо, а стъпалата на другото, което е водело към изчезналия сега вход за крепостта, имат различна ширина поради неравностите на скалистия венец. Всичките стъпала лежат върху масивен зид с ширина 3,50 м, чиято максимална височина е 2,20 м. Радиалното по-дълго рамо на стълбището е водело към едно от вътрешноетажните помещения на кулата, където са се намирали завършекът на кладенеца и устройството за изтегляне на водочерпещия съд. Тук са били пълнени и транспортиращите водата съдове.

По подобен начин е бил свързан с крепостта и кладенецът в Червен, само че тук стълбището не е било зидано, а издълбано в серпантините на склона. То не е водело до нивото на етаж, а се е спускало до най-долната част на защитната кула, където кладенецът се е намирал на нивото на речния бряг.³⁸ Разстоянието от стълбището до кладенеца е било защитено от тунел, образуван от двата успоредни зида, отстоящи на 3,75 м един от друг.³⁹ Зигзаговидната форма на този тунел е била наложена от необходимостта да се осигури прикритие на стълбището. За тази цел вероятно откъм външната му страна са били оформени бойници и зъбери, от които във военновременни условия е действувала охраната на кладенеца.

Този сравнително усложнен способ за снабдяване с вода бе наречен от първия му изследовател К. Шкорпил „вдигане на вода“⁴⁰. Макар да е доста образен, терминът не е напълно подходящ, защото без усилие може да бъде подменен и с други подсъбни, като „пренасяне на вода“ и т.н. Но работата не е толкова в термините, колкото в същността и характера на съоръжението, основното в което си остава кладенецът. Освен това няма съм-

● Обр. 3. Велико Търново. Останките от каменното стълбище към кладенеца при брега на р. Янтра: а) поглед отгоре върху двете рамена; б) радиалното рамо, поглед отгоре. На преден план стълбището, в дълбочина кладенецът и реката. Fig. 3. Veliko Tŕnovo. Les vestiges de l'escalier de pierre vers le puits près de la rive de la Jantra: а) vue d'en haut sur les deux bras; б) le bras radial, vue d'en haut. Au premier plan l'escalier, au fond — le puits et la rivière

нение, че тези скъпи съоръжения са изградени тъкмо в такива укрепени селища, които се отличават не само с трудния терен, а преди всичко със своето прогресиращо развитие като феодални центрове и средновековни градове. Засвидетелствувани досега категорично само във Велико Търново и Червен,⁴¹ тяхната поява не може да бъде отнесена по-рано от началото на XIII в., а за търновския кладенец с голяма вероятност може да се приеме,

че е от началото на XIV в. Произходът на този тип съоръжения у нас все още не е изяснен напълно. Същевременно трябва да се отбележи, че такива съоръжения са малко познати от близките на средновековната българска държава области, като Гърция, Мала Азия и Адриатика. Преди години търновският кладенец в почти същата възстановка бе сравняван с аналогични съоръжения в Западна Европа.⁴² На нас той ни наподобява в значителна степен т. нар. „тайники“, изграждани в древноруските градове от XII—XVII в.,⁴³ при които въпреки значителните различия в материалите и техниката на изпълнение принципът е еднакъв — филтрационен кладенец до река, свързан с крепостта посредством подземен ход или пък със защитни кули и дървена палисада. Тъй като не разполагаме с преки исторически данни за взаимни връзки и влияния между българските и руските строители през средните векове, можем да предположим, че този водоснабдителен способ е възникнал на по-широка балканска основа и е прилаган в нашите земи съобразно местните условия и традиции в строителството. Той е може би едно от малкото самобитни явления в строителството и архитектурата на средновековна България, на които не са били чужди собствени търсения и решения на проблеми от всякакъв вид.

Вторият начин за водоснабдяване на градовете и крепостите е почивал на принципа на улавянето на водите на естествени извори с мощен дебит. Но тъй като такива не всякога са били налице на територията на населените места или пък в непосредствена близост с тях, прибегвало се до помощта на разработените още в античността съоръжения за каптиране и пренасяне на водата на далечни разстояния — водопроводите. Останки от такива са открити предимно в раннобългарските столици и укрепени центрове — Плиска, Преслав, Мадара и аула при с. Цар Крум. С изключение на Мадара, чиито каптажи са на територията на селището,⁴⁴ при всички останали водосборните райони са на разстояние от 6 до 10 км извън крепостните стени.⁴⁵ Поради това засега не познаваме в подробности устройството на нито един от каптажите на по-големите водопроводи. Каптирането в Мадара е доста своеобразно. Намиращият се в подножието на скала извор в м. Даулташ е уловен и вкаран в зидан канал с правоъгълна форма, а отгоре е покрит с каменни плочи. Той има ширина 0,40 м и дълбочина 0,65 м. По-нататък водата е текла във водопровод по наклона.⁴⁶

Според конструкцията и техническото изпълнение водопроводите от раннобългарските центрове могат да се разграничат в три вида.

Към първия вид принадлежат онези, чийто градеж е сравнително хомогенен. Те са направени от глинени тръби и стабилизиращи материали. Според маниера на изграждане и особено на стабилизирането им сред този вид водопроводи могат да се различат следните типове: а) глинени тръби, положени върху хорсанова подложка и обleti от всички страни с хорсан с примес от стрити тухли;⁴⁷ б) глинени тръбопровод, положен направо в траншеята и покрит само отгоре с розов хорсан;⁴⁸ в) полагане на тръбите направо в траншеята и покриването им с хорсан отгоре, като от двете му страни се подреждат стреховидно печени тухли, а по-рядко каменни плочи;⁴⁹ г) тръбопроводът се полага в „кожух“, като върху дъното на траншеята се нареждат печени тухли или пък се излива пласт хорсан, тръбите се заливат от всички страни с хорсан и се покриват със стреховидно подредени тухли. Така се образува стабилизиращо тяло с триъгълно сечение.⁵⁰ Главно от Плиска и Преслав произхождат тръбопроводи без стабилизиращо устройство,⁵¹ за които трябва да се предполага, че са разклонения на вътрешна мрежа за отпадъчни води.

Към първия вид водопроводи спадат всички разкрити досега водопроводи в центъра на Плиска и в м. Брестовите във Вътрешния град,⁵² „Тунешкият“ водопровод и водопроводът под основите на двореца в Преслав,⁵³ Страдинският и Патлейнският в околностите на Преслав,⁵⁴ водопроводът за банята в аула на Омуртаг,⁵⁵ единият от водопроводите в Мадара,⁵⁶ както и един не съвсем сигурно датиран водопровод от кюстендилския Хисарлък — вероятно от средновековния Велбъжд.⁵⁷

Изработката на глинени тръби е също така разнообразна и според изследването на Ст. Ангелова⁵⁸ те са три вида: първият вид са с конусовидна втулка и обща цилиндрична форма; вторият вид са с леко конично разширение откъм свободния край, а при третия вид тръбите са стеснени в средата. Размерите им са най-различни и е често явление в един и същ водопровод да се употребяват разноформатни тръби. Най-късите са 0,35 м, а най-дългите — 0,75 м. Най-тесните имат диаметър 0,08 м, а най-широките — от 0,15 до 0,18 м. Повърхността им е предимно гладка и неукрасена, но се срещат и екземпляри с украса от плитки прави и вълнообразни пасми. Често

се срещат и врязани знаци, особено по тръбите от мадарските водопроводи.⁵⁹

Вторият вид водопроводи имат смесен градеж, като отделни участъци от тях са изработени от каменна зидария, други — от каменни улици, а трети — от глинени тръби. Най-характерен със своя смесен градеж е водопроводът „Герца“, който е снабдявал с вода вътрешната крепост и дворцовия център в Преслав.⁶⁰ Той има над 6 км дължина. Едни участъци от него, достигащи до няколко стотици метра, са направени от дялани каменни блокове с издължена правоъгълна форма. Отдолу върху дъното на траншеята са наредени напречно по ширината ѝ един ред каменни блокове, които са служели за основа на водопропускателния канал. Страничните му стени са направени по дългите си страни и в два реда каменни блокове. Отгоре са били полагани последователно пак такива блокове, но в един покривен ред. Фугите между тях са замазвани с сбикинов бял хоросан, според изследвачите му не е от високо качество, поради което е имало значителна инфилтрация. Светлото сечение на зиданата част от водопровода „Герца“ е с ширина 0,26 м и височина 0,60 м. Пак в същия водопровод са открити участъци с приблизителна дължина от около 200 м, направени от каменни блокове, в които са издълбани правоъгълни улеи с различна дължина, не превишаваща 1,05 м и не по-малка от 0,75 м. Подреждани са един до друг, като фугите им са запълвани с бял хоросан, а отгоре са покрити с каменни плочи.

Различен градеж е установен и във втория от мадарските водопроводи, но не толкова по материала, колкото по начина на изграждане.⁶¹ При него освен участъци от глинени тръбопроводи има и отсечки, които са изпълнени в доста елементарна техника. Използвани са дъговидни или двустранни керемиди, подреждани последователно със застъпване така, че да образуват улей с триъгълно или дъговидно сечение. Отгоре са покривани с каменни плочи или плоски керемиди. При други участъци са използвани извити керемиди, които са похлупвани една върху друга или пък между ръбовете им са оформяни ниски бордюрчета, които разширявали светлия отвор на водопропускливия канал. Така се образувала елипсовидна кухина, която не е била особено стабилна и също както каменния градеж на преславския „Герца“ е допускала значителна инфилтрация. Трябва да отбележим, че този градеж е локализиран повечето в района на извора около „Даулташ“.

Може би тук се касае повече за приспособление за поемане на по-слаби изворчета във водосборния район и отвеждането им във водоразпределителния басейн, където е ставало утаяване на почвените частици и пясъчинки.

Водопроводите в средновековна България са до голяма степен традиционни водоснабдителни съоръжения. Те са познати на почти всички антични и късноантични градове и селища по нашите земи.⁶² В някои от тях, главно в днешна Южна България, където жириотът е продължил и през средновековието (Филипопол, Август Траяна), е засвидетелствувана употребата на старите им водопроводи почти през целия по-късен период на българското средновековие, дори и през ранните векове на робството.⁶³ Въпреки това пресбладването на глинени тръбопроводи и своеобразният градеж на същите в м. Брестовите, както и смесените конструкции на „Герца“ в Преслав и на този при „Даулташ“ в Мадара трудно могат да се възприемат като изцяло традиционни или пък произтичащи от античните водопроводи. Твърде възможно е всички тези особености на водопроводните конструкции, както и акведуктът при „Кайка канара“ до Плиска да реминисцират ранновизантийското водоснабдяване от времето на император Юстиниан.⁶⁴ Акведукти от значително по-късна епоха са открити в районите на отделни средновековни селища и крепости в Родопите и Стара планина⁶⁵ със значително по-малки размери от този при „Кайка канара“, направени по принципите на средновековната строителна техника. Така че водопроводната мрежа на средновековните български центрове е резултат от собственото им развитие, опряно на непрестанното повишаване на опитно-техническите знания и умения, а така също и на нарастващите материални и икономически възможности.

Както през античността, така и през средните векове водопроводите на всички страни в Европа и Предна Азия много рядко са били напорни, а са устройвани предимно на самоотечащия принцип по наклона на местността. Поради това те се оказали практически трудно приложими и непригодни за селища и градове, разположени върху стръмни и насечени местности, каквито в България и в останалите области на Балканския полуостров са възникнали и получили бързо развитие през епохата на развития феодализъм. Чести са случаите, когато тези градове и особено крепостите практически са били лишени от подземни водоизточници и не са разполагали с до-

статъчно материални възможности да устроят защитени кладенци в крайбрежните ивици. Тези лишения са били компенсирани с широкото използване на атмосферните води. Този способ е възникнал още в дълбока древност в райони със сух континентален климат — платата на Предна Азия (Арабския полуостров, Сирия, Ливан, Мала Азия, островите и полуостровите на Средиземно море — Сицилия, Италия, Северна Африка).⁶⁶ Улавянето на дъждовните води в специални покрити резервоари или пък пълненето им от водопроводи или други близки водоизточници с оглед по-продължителното запазване на водата и натрупване на запасни количества се е практикувало широко във Византия и особено в нейната столица Константинопол.⁶⁷ Оттам този способ е пренесен във всички области на Балканския полуостров, в това число и в българските градове и крепости от времето на Втората българска държава. В почти всички от тези находища, които са били проучвани археологически, са открити или специално построени цистерни или пък са установени преустройства на помещения от съответните сгради, долните етажи на кули и други подобни с оглед събирането и съхраняването на вода. Веднага ще отбележим, че обяснението на цистерните от нашите земи като съоръжения, свързани само с атмосферните води, е вече старо и по същество крайно гледище. Познати са в практиката на други народи и области различни начини на зареждането на цистерните с вода. Основното им предназначение е да съхранят водата за по-дълъг период от време и в по-големи количества, особено през периоди на продължително засушаване.

Водохранилищата (цистерните) са преобладаващото водоснабдително съоръжение в България през XII—XIV в. Чести са случаите, при които в една крепост са налице по няколко черни. Така е във Велико Търново,⁶⁸ Червен,⁶⁹ Цепина,⁷⁰ Асенова крепост,⁷¹ Пловдив,⁷² Кричим,⁷³ където са открити и проучени около 20 черни. Повечето от тях са със сравнително обикновена конструкция и план. Те представляват полувкопани и по-често изцяло вкопани едноделни и двуделни камери със сводесто покритие. Стените им са облицовани отвътре с каменна зидария от необработени ломени камъни, а повърхността им е покрита с един или два пласта хидрофобна мазилка. Често пъти, както в двореца във Велико Търново, Цепина, Асеновград, Пловдив и Кричим, в горния пласт мазилка са по-

лепвали късове от керамични съдове или плочки с неправилна форма, изработвани специално за тази цел. Много по-рядко, както например в Червен, черните са издълбавани в скалистия терен, стените им не са облицовани със зид, а направо са измазвани с хидрофобна мазилка.⁷⁴ С водата от такива цистерни вероятно е поен добитък. Свидетелство за това е откритото в едно от помещенията на замъка в Червен каменно корито.

По форма черните в средновековните български градове и крепости са доста еднообразни. Обикновено те са правоъгълни, тъй като тая форма е най-удобната за засводяване. Сводът по правило се крепи на страничните надлъжни зидове, но при по-широките водохранилища тежестта му се разпределя между вътрешни подпори (правоъгълни стълбове). При отделни случаи, например в Цепина, е засвидетелствувана полигонална форма.⁷⁵

По обем цистерните в България са най-различни и макар че вместимостта на някои е невъзможно да се определи с точност, може да се приеме, че средната големина е между 40 и 60 хиляди литра. Най-голямото засега — водохранилището на Небеттепе в Пловдив — има 300 000 л запазена вместимост.⁷⁶

Зареждането на цистерните с атмосферна вода е ставало с помощта на улуци, които събирали водата от покривите на близко разположените сгради, от тротоарите покрай тях, както и от дворните настилки и плочници.⁷⁷ Улуците довеждали водите до един или няколко отвора в покрива на цистерната, където същевременно се е разполагал и отворът за гребане на водата с кофи или ведра. Има случаи, при които тези отвори са били устройвани в една от напречните стени високо до извивката на свода. Освен тях чести са тесните цилиндрични отвори в ниските части на стените или по пода, каквито имат цистерните на двореца на Царевец и на Небеттепе в Пловдив. В същност това са по-скоро сифони за изтичане на замърсените води при периодичното почистване на утайките. С тези отвори често са свързани външни канали, които отвеждат отпадъчните води настрани от водохранилищата.⁷⁸ При някои от цистерните вместо сифони има специални утайтели с призматична или полусферична форма, разположени в най-ниската част на пода.

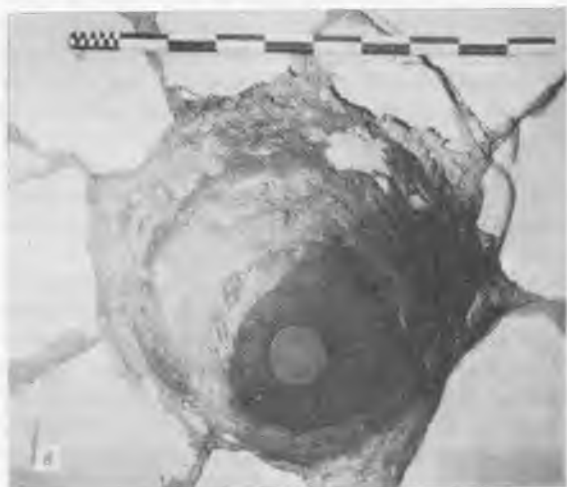
По отношение на зареждането, начина на изграждането и ситуационната връзка с останалите съоръжения, както и по начина на използването на водата две новооткрити във Велико Търново водохранилища показват

значително отклонение от всички останали в България. Те бяха разкопани от нас през 1968 г. и се намират до южната крепостна стена на хълма Царевец, на около 85 м от Главния вход на крепостта (обр. 4). Независимо

● Обр. 4. Велико Търново, Царевец. Останките от двете щерни до южната крепостна стена. На преден план първата щерна, в дълбочина втората щерна, църква 12 и градежи от XVII в. Fig. 4. Veliko Tŕnovo, Carevec. Les restes de deux citernes près du mur d'enceinte méridional. Au premier plan la première citerne, au fond la seconde citerne, l'église 12 et constructions du XVIIe s.

от обстоятелството, че и двете са разположени в непосредствена близост, те са функционирали последователно през различни периоди от време и са били зареждани от водите на местен извор. Първото водохранилище, което е съществувало до края на третата четвърт на XIII в., е имало каптаж за водата от извора под една скална кухня, отстояща на около 6 м от вътрешното лице на крепостната стена (обр. 5а). Каптажът е конструктивно свързан с градежа на щерната и е оформен в северната му надлъжна стена. Той има вид на дълбока

около 0,65 м засводена ниша, издигаща се точно над скалната кухня. Основата на кухнята е била облицована с тухлен градеж, който е оформил както извора, така и неравностите на скалата. Откъм останалите три страни щерната е била изградена с ломени камъни и измазана с хидрофобен хоросан с дебелина 0,03 м. Подът е постлан с едри пясъчникови плочи, а фугите между тях са запълнени с хидрофобна мазилка (обр. 5 б). В центъра на пода има конусовиден утаител с диаметър 1,10 м и дълбочина 1,35 м (обр. 5 в). Тази щерна сега е разрушена и от наличните останки е видно, че след унищожаването ѝ не е правен опит да бъде възстановена отново. Запазените размери: дълж. 5,20 м, шир. 3,80 м и приблизителна дълб. 3,70 м, показват, че тя е събирала около 70 000 л вода.

Наскоро след разрушаването на тази относително по-ранна цистерна е била изградена църква, а каптажът е бил затворен със зидария от подпорен зид, поддържащ брега западно от църквата. Обаче нуждата от вода е принудила обитателите на хълма да се върнат отново към възможностите на единствения може би локален извор. Съобразно с това те изграждат под нивото на пода на църквата и по цялото нейно вътрешно протежение без апсидата втора цистерна (обр. 6). Размерите ѝ са: дълж. 8,80 м, шир. 2,80 и запазна дълб. 2,10 м. Захранването на тази щерна с вода е ставало чрез глинен тръбопровод, прокаран през двата зида (на църквата и на щерната) откъм западната страна под прага на изчезналия вход. Глинените тръби са положени в стабилизираща хоросанова обвивка с примес от едро счукана тухла (обр. 7). По всичко личи, че мястото на каптажа е било изместено по-навътре в склона на хълма или пък е бил уловен друг по-силен извор. Поради обективни пречки ние все още не сме проследили тръбопровода докрай, за да установим водохващането, но повече от допустимо е, че то не е извън територията на хълма.

По-силен интерес буди обаче обстоятелството, че водохранилището е устроено във вътрешността и под терена на църква. Аналогии в това отношение намираме само с константинополските цистерни под Будрум, Имарет джамия, Кахрие джамия и Мустафа паша джамия,⁷⁹ датиращи от X до XIV в. Явно е,

● Обр. 5. Велико Търново, Царевец. Първа щерна: а) каптажът в северната ѝ стена; б) подът; в) утаителят. Fig. 5. Veliko Tarnovo, Carevec. Première citerne: а) le captage au mur septentrionale; б) le sol; в) le filtre

че в случая имаме пряко заимствуване, за чиито подбуди могат да се правят само догадки. Дали изграждането на цистерната в непосредствена връзка с религиозната сграда не е резултат на аналогичен замисъл и не се касае за аязмо, е трудно да се твърди със сигурност, тъй като и константинополските цистерни не са изтълкувани в такъв смисъл.

Прилагането и използването само на един вид водоснабдителни съоръжения много често се е оказвало недостатъчно за решаването на проблема за водата в даден населен пункт. Поради това едва ли ще е правилно да се счита, че кладенците от първия тип са били в състояние да покрият нуждите за вода в старите български столици Плиска и Преслав през IX и X в. За тях ние посочихме наличието на гъста водопроводна мрежа, която в същност е решила въпроса за задоволяването на нуждата от вода. В други селища и крепости водопроводите са били неприложими, но в тях наред със цистерните са били изградени и кладенци от по-усъвършенствувания тип със защитни кули и стълбища. Така конкретните условия в определен регион или отделно взето място са сложили специфичен отпечатък и са наложили да се изградят комплекси от по няколко вида водоснабдителни съоръжения.

Наличните данни ни позволяват да установим, че в средновековна България са прилагани три водоснабдителни системи, които според най-общите им черти могат да се определят като централизирано-водопроводна, комплексна и монотипна.

По-първична по характер и по-ранна по време е последната — монотипната система. В начален вид тя се е оформила на базата на обикновените кладенци, черпещи вода от не много дълбоките подземни извори. Такова е било водоснабдяването на Плиска и Преслав през VIII и началото на IX в., преди да се разгърне в тях монументалното строителство. Монотипно е било водоснабдяването и в редица крепости в Родопите и Стара планина — Цепина, Асеновград, Устра, Кърджалийски окръг, и др. При тях монотипията е предопределена от теренните условия. Ако приемем, че е била характерна и за крайдунавските градове — Бдин и Дръстър, ще трябва да я отдадем на по-благоприятните местни водосборни фактори — мощната филтрация на речните води и ниската крайбрежна ивица.

Централизирано-водопроводната система е присъща предимно на старобългарските центрове от IX—X в. Нейното усвояване и при-

● Обр. 6. Велико Търново, Царевец. Втората церна след окончателното ѝ почистване. Fig. 6. Veliko Tŕnovo, Carevec. La seconde citerne aprŕs son nettoyage dŕfinitif

лагане още във втората четвърт на IX в. изтъква нашата страна на едно от първите места в Европа по време и по степен на развитие на водоснабдяването заедно с византийската империя. Превъзходството на тази система над останалите се изразява преди всичко в това, че осигурява непрекъснат поток от прясна вода с високи хигиенни и вкусови качества. На второ място, чрез водопроводите се е доставяло необходимото количество вода на удобно и близко разстояние, откъдето е пренасяна с леки, чисти съдове и в прясно състояние. Но водопроводите са имали и уязвими страни особено по време на обсада, тъй като каптирането по правило се е извършвало вън от територията на крепостта. Прекъсването на водопровода или унищожаването на каптажа е довеждало до тежка криза в обсадения град или крепост. Ето защо по-обикновените съоръжения от типа на шахтовите кладенци не са били изоставяни окончателно.

Централизирано водоснабдяване през IX и X в са имали столиците Плиска и Преслав. Първата столица, Плиска, е водоснабдявана посредством два главни водопровода, чийто водосборен район К. Шкорпил търсеше в подножието на възвишението „Стана“. Там той бе открил водопроводни устройства около се-

● Обр. 7. Велико Търново, Царсвец. Останки от глинения водопровод, захранвал втората щерна
Fig. 7. Veliko Tŕrnovo, Carŕvec. Restes de la conduite d'eau en argile, alimentant la seconde citerne

лата Теке козлуджа (дн. Избул) и Кайка, вървящи в посока към Нови пазар.⁸⁰ За единия от тези водопроводи, който е прехвърлен с голям акведукт през дерето в м. Кайка канара, Шкорпил предположи, че е строен по времето на хан Маламир.⁸¹ В района на вътрешната крепост тези два главни водопровода са влизали през крепостната стена на Северната порта.⁸² Оттам водоснабдителната мрежа се е разклонявала по различните обекти. От тази мрежа К. Миятев откри при своите разкопки в м. Брестовете, както личи, само една малка част. Въпреки че по време на всички последвали след това проучвания са разкрити останки от водопроводи на повече от 30 места във Вътрешния град, тази мрежа още не е напълно проучена. Особено важно значение имат водопроводите в дворцовия център — около т. нар. Голям басейн,⁸³ около дворцовата базилика и Малкия дворец.⁸⁴ Прави впечатление също така, че водопроводни разклонения са открити само във Вътрешния град, а във Външния, в това число и в комплекса при Голямата базилика такива липсват. Това може да се отдаде отчасти на напредналата социално-класова структура на столичното население, намерила отражение в строително-архитектурното разпределение

и планировка на града и в неговата топография, с които водоснабдяването е в пряка връзка. Въпреки всичко снабдяването на обекти от Външния град с вода посредством водопровод не е изключено и трябва да се очаква от бъдещите разкопки.

Последното допускане е напълно възможно, ако се вземе под внимание водоснабдителната система на Преслав, който също се е снабдявал с вода от два водопровода — „Тунешкия“ и „Герца“. Според някои изследвачи първият е малко по-ранен от втория.⁸⁵ Едно от отклоненията му минава под основите на дворцовия комплекс и тръбите са пресечени от зидовете. Това показва, че началото на водоснабдяването е положено преди изграждането на някои от монументалните постройки от времето на Симеон. Последните проучвания установиха, че застрояването на този български град може да се свърже със строителната дейност на хан Омуртаг. По времето на Симеон тук са пренесени централните институции и се издигат дворците, както и църковните сгради.⁸⁶ Към този строителен период се отнася именно водопроводът „Герца“. Доведен до северната стена на Външния град, той се разклонявал в две посоки посредством една утайтелна шахта с правоъгълна форма.⁸⁷ Едното отклонение е водело до обектите във Вътрешния град, а другото — до обекти в м. Селище, т. е. във Външния град. Това състоятелство не противоречи на класовото деление на града, тъй като в тази част са се разполагали и манастирски комплекси. Тъкмо тук се проявява социалният отпечатък върху водоснабдяването най-остро, защото в тази част са кладенците, от които се снабдявало с вода сбиновеното население. И тук, както в Плиска, те са допълващите, а не главното водоснабдително средство. Освен това кладенецът в атрия на Кръглата църква не е обществен водоизточник, а такъв с религиозно-ритуално предназначение. Особено при него е допълнителното прибавяне на водопровод.⁸⁸ Това ни навежда на предположението, че поради наклона на терена и поради пропускливостта на водоносния пласт условията за направата на кладенци тук не са били много благоприятни, макар че водите са сравнително плитки. Така можем да си обясним отклоняването на главния водопровод към обекти в м. Селище, а това от своя страна потвърждава заключението ни, че водопроводно-централизираната система в Преслав е била в най-развит и най-чист вид.

Водоснабдяването на селището при Мадарските скали е доста специфично. Тук водопроводите — единственото водоснабдително средство, задоволяват нуждите на едно неукрепено селище. По дължина те са сравнително много по-къси от тези в Плиска и Преслав и са черпели водата си от извори предимно с карстов произход. Особената конструкция и техника на изграждане на втория водопровод сочи на тенденцията да се използват максималните възможности на водосборния район.

Особено интересен е големият разпределителен басейн, който за съжаление не е запазен добре и при разкопаването му не са установени връзките му с тръбопроводите. Размерите му: дълж. 6,20 м, шир. 5, 70 м, дълб. 1,75 м, са необичайни за един разпределител. Обаче, като се вземат пред вид характерът на водоизточника и близките му разстояние до каптажа, става ясно, че в разпределителя водата е постъпвала в замърсен вид и за да се освободи от разтворените в нея пясък и тиня, са му били необходими по-голям обем и високо разположение на разклонителните тръби. Стесняването на басейна в дълбочина и наличието на стъпала във вътрешността му не противоречат на тази негова функция, а, напротив, улесняват утаяването и пречистването на водата и периодичното изхвърляне на утайките. Открит остава въпросът за неговото покритие. Сводът следва да се изключи като възможен, а най-вероятно е двускатното покритие с гредоред, талпи и керемиди върху тях.

В миналото за характера и хронологическата принадлежност на този басейн са изказани различни становища.⁸⁹ Днес е напълно очевидна несъстоятелността на гледището за култовия характер на това съоръжение и свързването му с прабългарските езически обреди.⁹⁰ Датирането му обаче към времето на римското владичество само въз основа на розовия хоросан⁹¹ е също така неубедително, тъй като хидрофобните мазилки са прилагани широко в средновековното българско строителство, особено при съоръжения от водоснабдителен характер. Освен това приложението на разпределителните шахти и басейни е налице и във водопроводната мрежа на Плиска, Преслав и с. Цар Крум,⁹² което е един безспорен признак за добрата техническа грамотност на българските водоснабдителни от онази ранна епоха.

В крепостта при с. Цар Крум е установена водоснабдителна техника, подобна на

мадарската: водопропусклив канал от похлупени една върху друга керемиди, глинени тръби и разпределителна шахта. Не са установени каптажът и водосборният район. Няма съмнение обаче, че в такъв укрепен военен лагер водопроводът е бил главното водоснабдително средство. Неговата водоснабдителна система не е разкрита достатъчно, но наличието на двуделна постройка с хилокаустно устройство, вероятно баня, говори повече за санитарно-хигиенното използване на някакво разклонение от мрежата.

Градовете и крепостите от времето на развития феодализъм са се натъквали на най-разнообразни трудности и определено може да се каже, че са изпитвали остра криза за питейна вода в много чести периоди. Поради това при тях се е развила комплексната система на водоснабдяването. При нея е налице стремението да се използват до максимум всички налични средства и възможности дори с помощта на сложни и трудоемки съоръжения. Най-отчетливо е изразена тази тенденция във водоснабдяването на Търново, столицата на Втората българска държава, средновековния град Червен и Пловдив. В тези центрове намираме едновременно използване на атмосферните води, на филтрацията на близките реки — Янтра, Лом и Марица, както и улавянето на локални извори и подпочвени води. Комплексният характер на водоснабдяването е бил реализиран посредством водохранилища и кладенци от двата типа. В Търново са открити досега 4 водохранилища — три на хълма Царевец и едно на Трапезица. В Червен водохранилището е устроено в приземния етаж на замъка, където е било преградено и измачано с хидрофобна мазилка едно голямо помещение. Аналогично приспособяване на сгради и на части от тях за водоеми е констатирано напоследък и в Източните Родопи, точно в крепостта Устра, Кърджалийски окръг.⁹³ Водохранилищата са били главното водоснабдително средство и в Пловдив, където неслучайно се намира и най-голямата по вместимост щерна в България. Традицията е задържала тук техния тип и през по-късните векове като един вид домашно водоснабдяване.⁹⁴ Но въпреки това кладенците са играли почти равностойна роля за снабдяването с вода в ниските части на града. В Пловдив са битували и кладенци, устроени на филтрационно-шахтов принцип, но за разлика от Търново и Червен всички са без защитни сгради, стълбища и други подобни приспособления.

Обикновените кладенци са по-рядко явление в комплексното водоснабдяване, но ги срещаме там, където най-малко можем да ги очакваме — на високите части на хълмовете Царевец във Велико Търново и Таксимтепе в Пловдив. Като че ли за компенсация на щерната в царския дворец шахтовият кладенец в Търново се разполага в архитектурния комплекс на патриаршията. Твърдението на Д. Цончев, че в северозападната част на хълма се намират още няколко кладенеца от подобен тип,⁹⁵ е грешно. То е направено въз основа на наблюдения по повърхността, където до преди 40—45 години са личели добре следите на незапълнените септични ями от турския квартал на хълма, чиято форма и градеж са подобни на тези на обикновените кладенци. Резултатите от новите разкопки след 1966 г., които обхващаха значителни площи от този район на хълма, не потвърдиха писаното от Д. Цончев. Пресилено ще да е и тълкуването на кладенеца при р. Янтра само като водоизточник за нуждите на обитателите на царския дворец.⁹⁶ Той е засега най-мощният и най-сигурният водоизточник за крепостта и едва ли е било възможно останалото население да се лиши от неговата вода. С нищо необосновано е и предположението за внасяне на вода със съдове от извори и „кладенци“, намиращи се по склоновете на насрещния хълм „Орлов връх“ (дн. кв. „Варуша“), т. е. вън от пределите на крепостта.⁹⁷ Каптираните и уловени в чешми извори в този район са от XIX в.,

а кладенци тук въобще не съществуват. Освен това дори в мирновременни условия и тая практика е била трудно осъществима и неефективна.

В заключение е необходимо да изтъкнем, че водоснабдяването в средновековна България се е развило успоредно и в неразривна връзка с укрепяването на селищата и тяхното благоустрояване. Прилагано е в широки размери и посредством усъвършенствувани за онази епоха системи. Едни от тези системи и технически съоръжения са повлияни от по-напредналата култура на Византия, а други са се развили на самобитна основа. Изключително благоприятно върху развитието на водоснабдителното дело у нас през средните векове се е отразил процесът на формирането на градовете като поселищни организми, концентриращи в себе си многособразието на стопанския, военно-политическия и културния живот на страната. Импулсиращо въздействие е оказала в това отношение и централната власт, която през определени периоди се е намесвала пряко в неговото развитие. В този смисъл общественният характер на водоснабдяването е неоспорим факт и няма съмнение, че отразява високия материален и организационно-политически потенциал на българското феодално общество. В същото време това дело се явява и като едно от ранните хронологически и високи по съдържанието си постижения на старобългарската материална култура и я нарежда между първите страни в Европа през средните векове.

¹ В това отношение доста показателни са сведенията на Прокопий Кесарийски и Псевдомаврикий за разположението на славянските поселения около реките и блатистите местности, вж. Извори за българската история. III. С., 1959, с. 126, 282, и особено разказа на Прокопий за кутригурските нападения през 551 г., с. 145. Тогава според неговите думи в Тракия се установила голяма част от това племе със задължението да охранява граничен участък, срещу което задължение придобили подобри условия за живеене, отколкото в областите на север от Дунава. Това предизвикало ревност и завист у други варварски племена и вождове от тези области, които били в съюзни отношения с империята. „Разбира се, те могат и в баните да се мият (р. м.), със злато да се кичат и с тънки дрехи да се обличат, ако и по-рано да са заробвали множество ромей и да са ги отвеждали в земята си“ — казал с възмущение посланикът на утригурския вожд Сандилх пред император Юстиниан.

² П. Николов. Кавхан Исбул. — В: В. Н. Златарски, С., 1925, с. 220.

³ Ф. И. Успенский. Надписи старобългарские. — ИРАИК, X, 1905, с. 230—231; В. Н. Златарски. Два известни български надписа от IX в. — МСб., XV, 1898, с. 131—144; В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. — ГСУ ИФФ,

XXXI, 1934—1935, с. 43, 98—101; П. Николов. Цит. съч., с. 220.

⁴ V. B e s c h e v l i e v. Die Protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, № 57, p. 277—280.

⁵ Ф. И. Успенский. Цит. съч., с. 231; В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 131—144; П. Николов. Цит. съч., с. 220; В. Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 43, 98—101.

⁶ Й. Господинов. Стари водопроводи в Преслав. — ИАИ, I, 1921/22, с. 219.

⁷ К. Миятев. Архитектурата на средновековна България. С., БАН, 1965, с. 224; Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 62.

⁸ К. Шкорпил. Снабжение водой. — ИРАИК, X, 1905, с. 322—324. Първата българска столица до Абоба. — Отчет на Варненската мъжка гимназия. Варна, 1901, с. 24.

⁹ К. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИАИ, XIV, 1940/42, с. 80—81, 96—98.

¹⁰ Й. Господинов. Цит. съч., с. 219; Разкопки в Преслав. — ИАИ, VI, 1930/31, с. 185.

¹¹ К. Миятев. Разкопките в Преслав през 1930 г. — ГНМ, V, 1933, с. 215—216, обр. 97—100.

¹² И. Велков. Разкопки в Мадара (1924—1928). — В: Мадара, I, 1934, с. 202—216.

¹³ Р. Попов. Допълнителни проучвания върху басейна в Мадара. — В: Мадара, I, 1934, с. 104—105.

¹⁴ Г. Фехер. Прабългарски паметници при Мадара. — ГПНБ, 1927, с. 160; Културата на прабългарите. С., 1929, с. 34; К. Миятев. Мадара и Мадарския конник. — БИБ, III, кн. I, 1930, с. 32; Н. Велков. Цит. съч.; Мадара — светилището на прабългарите. С., 1930, с. 26; К. Шкорпил. Мадаро-могилското плато. — Byzantinoslavica, IV, 1932, кн. I, с. 113; Р. Попов. Цит. съч., с. 202—206.

¹⁵ Г. Джингов. Водоснабдяването на средновековен Преслав. — Археология, III, 1961, кн. 3, с. 30—36; Т. Тотев. Към въпроса за водоснабдяването на средновековен Преслав. — ИНМК, III, 1965, с. 37—39.

¹⁶ В. Берон. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с. 24. Поради непълнота в изложението данните за черна на Трапезица у Берон са несигурни. По-определено за такава пише К. Шкорпил. План на старата българска столица Търново. — ИАД, I, 1910, с. 142. На него се позовава В. Димов. Разкопките на Трапезица. — ИАД, V, 1915, с. 121—122.

¹⁷ П. Ц. Абаджиев. По разкопките на „Хисаря“ и „Трапезица“ в Търново. — СпБИАД, VII, 1902, кн. 5, с. 69—73.

¹⁸ Д. Цончев. Водоснабдяването на крепостите (Царевец и Трапезица). — ГПНБ, 1931/34, 1935, с. 97—116.

¹⁹ С. Георгиева и В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен. — ИАИ, XXX, 1967, с. 12—13.

²⁰ С. Георгиева и Н. Гиздова. Средновековната крепост Цепина. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 42, обр. 2.

²¹ Хр. Джамбов. Нови данни за водоснабдяването на Пловдив през античната епоха и средновековието. — ГНМП, 1968, VI, 65—82.

²² Д. Цончев и С. Стоилов. Асеновата крепост. Пловдив, 1960, с. 22—25.

²³ При разкопките в югоизточната част на хълма Царевец през 1966 г. са открити един отвор в първия строителен период на крепостната стена, изграден допълнително, а така също и останки от каменен стълбище върху терасата откъм източната страна на днешната „Балдуинова кула“ (обр. 2, 3). Допустимо е споменатите останки откъм източната страна да са били свързани тъкмо с такова директно черпене на вода от реката, което по понятни причини се е оказало неблагоприятно и е предизвикало направата на по-качествен и по-добре защитен водоизточник.

²⁴ Н. И. Фальковский. История водоснабжения в России. М.—Л., 1947, с. 17.

²⁵ Г. Джингов. Цит. съч., с. 31.

²⁶ Позовавайки се на М. Москов, Д. Цончев сочи дълбочина 10 м. Ново почистване е извършил при своите разкопки на Патриаршията и Н. Ангелов, но резултатите му не са публикувани.

²⁷ Хр. Джамбов. Цит. съч., с. 70.

²⁸ К. Миятев. Крумозият дворец... с. 80—82; Д. Цончев. Водоснабдяването на крепостите... с. 111—114.

²⁹ Г. Джингов. Цит. съч., с. 30.

³⁰ С. Георгиева и В. Димова. Цит. съч., с. 13; К. Шкорпил. Опис на старините по течението на р. Русенски Лом. С., 1914, с. 85—86, обр. 20/2.

³¹ Пак там, с. 86, обр. 51.

³² Д. Цончев. Цит. съч., с. 111—114.

³³ Б. Бончев. Водопроводът на гр. Видин в неговото минало и настояще. Видин, 1940, с. 79—83.

³⁴ Д. Цончев. Цит. съч., с. 111—114. През 1967 г. извършихме отново почиствания на останките от този кладенец без водосъбирателната шахта. Приложените снимки (обр. 1, 3) отразяват сегашното му състояние.

³⁵ Пак там.

³⁶ К. Шкорпил. Цит. съч., с. 86.

³⁷ Приложените рисунки (обр. 2) нямат претенция за автентичност на крепостните съоръжения. Третира се само най-общо процесът на черпене на водата и нейното пренасяне в крепостта.

³⁸ С. Георгиева и В. Димова. Цит. съч., с. 13.

³⁹ К. Шкорпил. Цит. съч., с. 86.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Немного сигурни данни за кладенец в една от кулите на крепостта при с. Мезек, Хасковски окръг съобщава А. Рашенов. Крепостта при Мезек. — ИАИ, XI, 1937, с. 175—176.

⁴² Д. Цончев. Цит. съч., с. 116.

⁴³ Н. И. Фальковский. Цит. съч., с. 11—15, 50—65, обр. 1, 25, 26, 30, 37, 39.

⁴⁴ И. Велков. Цит. съч., с. 117.

⁴⁵ К. Шкорпил. Снабжение водой... с. 323; Й. Господинов. Цит. съч., с. 218—219; Г. Джингов. Цит. съч., с. 33.

⁴⁶ И. Велков. Цит. съч., с. 117.

⁴⁷ К. Миятев. Цит. съч., с. 96—98; Й. Господинов. Цит. съч., с. 219.

⁴⁸ К. Миятев. Цит. съч., обр. 163₃; Р. Попов. Цит. съч., обр. 182 и.

⁴⁹ К. Миятев. Цит. съч., Р. Попов. Цит. съч., обр. 180 а.

⁵⁰ К. Миятев. Цит. съч., обр. 163 1—2.

⁵¹ В. Антонова. Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963—64 г. — ИАИ, XXX, 1967, с. 35—37; В. Антонова и С. Дамьянов. Материали от сондажни проучвания в Плиска. — Археология, XI, 1969, кн. 2; Й. Господинов. Нови находки в Преслав. — ИАИ, XV, 1946, с. 82.

⁵² К. Миятев. Цит. съч., с. 96—98; С. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 92—94; Разкопки в Плиска през 1959—61 г. — ИАИ, XXVI, 1963; С. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. — ИАИ, XX, 1955, с. 188.

⁵³ К. Миятев. Разкопките в Преслав през 1930 г. — ГНМ, V, 1933, с. 216; Й. Господинов. Цит. съч., с. 216—219; Г. Джингов. Цит. съч., с. 34—35.

⁵⁴ Й. Господинов. Цит. съч., с. 220—222.

⁵⁵ В. Антонова. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум през 1959 г. — В: К. Шкорпил. С., 1961, с. 142; Цв. Дремизова. Проучване на аула на Омуртаг през 1959 г. — В: К. Шкорпил, С., 1961, с. 117.

⁵⁶ Р. Попов. Цит. съч., с. 206—207.

⁵⁷ К. Иречек. Пътвания по България. С., 1974, с. 600.

⁵⁸ Ст. Ангелова. За производството на строителна керамика в Северозточна България през ранното средновековие. — Археология, XIII, 1971, кн. 3, с. 21.

⁵⁹ Р. Попов. Цит. съч., с. 209—214, обр. 195.

⁶⁰ Й. Господинов. Цит. съч., с. 216—219; Г. Джингов. Цит. съч., с. 30—33.

- ⁶¹ Р. Попов. Цит. съч., с. 209—214, обр. 132.
- ⁶² Т. Иванов. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. — Археология, IX, 1967, кн. 2.
- ⁶³ К. Иречек. Цит. съч., с. 188, 226.
- ⁶⁴ J. Strzowski. Byzantinische Denkmäler. II. Die Byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel. Wien, 1893, p. 12, fig. 5—12; Всеобщая история архитектуры. III. М.—Л., 1966, с. 27—35.
- ⁶⁵ Д. Цончев. Строежи на Григорий Бакуриани в Асеновград и околността. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 107—108, обр. 9; Старините по северните склонове на Еленския и Сливенския Балкан. — ГПНМ, I, 1948, с. 126, обр. 10 с. 136, обр. 24—25.
- ⁶⁶ Д. Цончев. Водоснабдяването на крепостите. . . с. 100; Всеобщая история архитектуры. III. М.—Л., 1966, с. 22.
- ⁶⁷ J. Strzowski. Op. cit., p. 37—110, tab 1—35, p. 145—188, 206—244.
- ⁶⁸ Д. Цончев. Цит. съч., с. 110; С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Дворецът на българските царе. — В: Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 59—60, 125—126, обр. 7.
- ⁶⁹ С. Георгиева и В. Димова. Цит. съч., с. 12—13, обр. 5, 11.
- ⁷⁰ С. Георгиева и Н. Гиздова. Цит. съч., с. 42, обр. 2.
- ⁷¹ Д. Цончев и С. Стоилов. Цит. съч., с. 22—25.
- ⁷² Хр. Джамбов. Цит. съч., с. 71—81.
- ⁷³ Д. Цончев. Кричим през средновековието. — ГПНМ, I, 1948, с. 83—85, обр. 10.
- ⁷⁴ С. Георгиева и В. Димова. Цит. съч., с. 15.
- ⁷⁵ С. Георгиева и Н. Гиздова. Цит. съч., с. 42, обр. 2.
- ⁷⁶ Х. Джамбов. Цит. съч., с. 76.
- ⁷⁷ Д. Цончев. Водоснабдяването на крепостите. . . с. 109—110.
- ⁷⁸ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Цит. съч., с. 59—60.
- ⁷⁹ J. Strzowski. Op. cit., p. 59, tab. 7, p. 73, tab. 14, p. 77, tab. 16, p. 107, tab. 34, 35, p. 226—244.
- ⁸⁰ К. Шкорпил. Цит. съч., с. 322—323; Първата българска столица до Абова. . . с. 24.
- ⁸¹ Пак там.
- ⁸² С. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959—61 г., с. 44.
- ⁸³ С. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска. . . с. 247.
- ⁸⁴ С. Михайлов. Археологически материали от Плиска. . . с. 92—94.
- ⁸⁵ Г. Джингов. Цит. съч., с. 35.
- ⁸⁶ С. Станчев. За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. — Археология, XIV, 1972, кн. 1, с. 9—13.
- ⁸⁷ Й. Господинов. Цит. съч., с. 216—217; Г. Джингов. Цит. съч., с. 32.
- ⁸⁸ Г. Джингов. Цит. съч., с. 31.
- ⁸⁹ Р. Попов. Цит. съч., с. 202.
- ⁹⁰ Г. Фехер. Културата на прабългарите. . . с. 340; Р. Попов. Цит. съч., с. 160.
- ⁹¹ И. Велков. Цит. съч., с. 105.
- ⁹² С. Михайлов. Дворцовата църква. . . с. 247; Археологически материали от Плиска. . . с. 106; Й. Господинов. Разкопки в Преслав. . . с. 185, обр. 153; В. Антонова. Цит. съч., с. 143.
- ⁹³ И. Балкански. Средновековната крепост „Устра“. — Векове, III, 1974, кн. 6, с. 54—55.
- ⁹⁴ К. Иречек. Цит. съч., с. 183; Хр. Джамбов. Цит. съч., с. 71 и сл.
- ⁹⁵ Д. Цончев. Цит. съч., с. 108—109.
- ⁹⁶ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Цит. съч., с. 59.
- ⁹⁷ Пак там, с. 158, заб. 50.

La canalisation d'eau des villes et des forteresses médiévales bulgares (VIIe — XIVe s)

V. VÄLOV

(Résumé)

La canalisation d'eau en Bulgarie médiévale est un problème important mais non encore suffisamment étudié. L'auteur s'arrête tout d'abord sur les données historiques écrites concernant le développement de la canalisation d'eau en Bulgarie pendant l'époque du féodalisme. Il souligne que sans les données des monuments archéologiques et architecturaux, on ne saurait éclaircir ni le problème dans son ensemble ni certains de ses questions subsidiaires. L'examen des découvertes effectuées au cours de plus de 75 années lui permet de poser plus concrètement et de compléter avec des observations et des faits nouveaux la question du ravitaillement de la population dans les villes et les forteresses médiévales bulgares seulement en eau potable.

Dans son exposé l'auteur aborde la question posée en se basant sur l'état du problème du développement de la ville féodale en Bulgarie pendant la période du VIIe au XIVe s.

Dans son article l'auteur distingue et décrit d'après le mécanisme et le principe de fonctionnement trois modes fondamentaux de ravitaillement en eau et cinq procédés de ravitaillement en eau. En indiquant que l'utilisation des eaux courantes à découvert n'est pas établie par le matériel documentaire, l'auteur s'arrête tout d'abord à l'utilisation des eaux souterraines. Ceci s'effectuait au moyen de deux sortes de puits. A la première sorte se rapportent les puits ordinaires, jaillissant des couches d'eau dans la profondeur de la croûte terrestre. Pareils puits ont

été découverts à Pliska — 4, à Preslav — 2, à Veliko Tŕrnovo — 1 et à Plovdiv — 2. A la *seconde sorte* appartiennent les puits basés sur la filtration de l'eau dans les bandes limitrophes des rivières. Ces puits sont construits le plus souvent au pied d'endroits et de collines escarpés, entourés de rivières, et sur les sommets desquelles se trouvent les restes de localités et de villes fortifiées. Pour le transport de l'eau et la protection de la source étaient édiŕiées des constructions complémentaires et très compliquées — escaliers, entrées et tours de défense. Jusqu'à présent on a découvert en Bulgarie trois pareilles constructions — à Veliko Tŕrnovo (fig. 1—3), à Červen et au pied de la colline Cilingir-kale — dans la vallée de la rivière Rusenski Lom.

Le second mode de ravitaillement en eau dans la Bulgarie médiévale se basait sur le principe du captage d'eaux de sources à grand débit et leur adduction jusqu'aux localités au moyen de conduites d'eau. Ce mode de ravitaillement en eau était pratiqué surtout dans les capitales et camps militaires bulgares anciens. D'après la technique de construction on distingue deux types de conduites d'eau. Au *premier type* se rapportent les conduites d'eau dont la construction apparaît relativement homogène. Elles sont faites de conduits en argile et de matériaux stabilisateurs — mortier et briques. On distingue, d'après le mode de construction et la forme du coffrage quatre types de conduites d'eau. Le *second type* comprend les conduites d'eau de construction diverse. On a constaté sur tout leur trace des secteurs différents par la construction — en pierre, en conduites d'argile ou en caniveaux de pierre, alignés successivement et couverts de dalles ou de briques. Le représentant le plus typique de cette espèce de conduites est „Gerca“ de Preslav. Les conduites d'eau de Madara dénotent des différences non pas tant dans le matériau que dans le mode de construction et la formation du canal d'écoulement.

Le troisième mode se basait sur le principe du captage des eaux atmosphériques et les eaux de sour-

ces locales au débit réduit mais permanent. A cet effet étaient construits des réservoirs spéciaux qui conservaient l'eau plus longtemps dans le territoire de la localité ou la forteresse. Jusqu'à présent en Bulgarie sont connues environ 25 pareilles citernes, surtout de forme rectangulaire et voûtée. Elles sont très différentes de par leur capacité, mais leur contenance varie entre 60 000 et 70 000 litres. La plus grande — à Plovdiv — est de 300 000 litres.

La solution du problème de l'eau dans les limites d'une localité déterminée a été dictée aussi bien par les conditions concrètes que par les ressources matérielles et l'attitude sociale à son égard. En raison de ce fait, dans les villes et forteresses médiévales bulgares se sont formés trois sortes de systèmes de ravitaillement en eau dont les principaux traits distinctifs sont l'étendue et le degré de l'application des différents types d'ouvrages pour l'obtention et le transport de l'eau. L'auteur les caractérise ainsi:

a) monotype qui est le plus primitif mais pas toujours le plus ancien;

b) centralisé — de canalisation, base avant tout sur le réseau de conduites d'eau, les puits du premier genre étant seulement des moyens complémentaires d'un rôle secondaire;

c) le système complexe s'est développé dans les localités et les villes de l'époque du féodalisme développé (XII—XIV). L'illustration la plus exacte de ce système est fournie par la canalisation d'eau de Tŕrnovo — la capitale du Deuxième royaume bulgare. On observe ici la tendance à utiliser en même temps l'eau atmosphérique, la filtration de la Jantra et les petites sources sur les versants et les plateaux des monticules. Sur un d'entre eux étaient construites successivement deux citernes qui sont publiées ici pour la première fois (fig. 4—7).

Dans sa conclusion l'auteur relève qu'en ce qui concerne le ravitaillement en eau, la Bulgarie médiévale était à l'une des premières places en Europe, après Byzance.

Накити от погребения от XI—XII в.

ПЕЮ ГАТЕВ

В последните десетилетия у нас бяха разкопани значителен брой некрополи от средновековната епоха (IX—XIV в.). Голяма част от погребенията в тези некрополи се датират с точност от XI—XII в. За съжаление в публикациите те са разгледани ведно с погребенията от IX—X в. или с тези от Втората българска държава. Въз основа на погребалния ритуал, на намерените в погребенията накити и монети и на резултатите, получени при

археологическото проучване на селището и некропола до с. Ковачево, Пазарджишки окръг, датирани със сигурност в XI—XII в., ние успяхме да установим засега у нас погребенията от този период в около 40 некропола (обр. 1). Тук няма да разглеждаме некрополите като цяло, а, както показва заглавието, ще се опитаме да направим една, макар и относителна хронология на масовия материал, който се среща в погребенията — накитите, — на основата на датировката, дадена в публи-

кациите.¹ Типологическата и хронологическа класификация отразяваме и в таблици (обр. 2—6).

За по-голяма прегледност ще систематизираме накитите в две основни групи в зависимост от предназначението им — накити за главата и накити, които са украсявали тялото.

Към накитите за главата отнасяме иглите за коса, пластинките, копченцата, мънистата, обеците и наушниците.

Иглите за коса са рядко срещан накит. Досега такива са известни само от некропола край Ловеч. Те представляват пръчка от бронз или сребро, в някои случаи позлатена, която в единия край е заострена, а в другия завършва с кръгла или биконична главичка (обр. 2, 1, 1). Иглите не само са украшение, но са имали и практическо предназначение. Трябвало е да прикрепят забрадката към косата.

Свързани с покривалото за глава са и *металните пластинки*, снабдени с халкички за

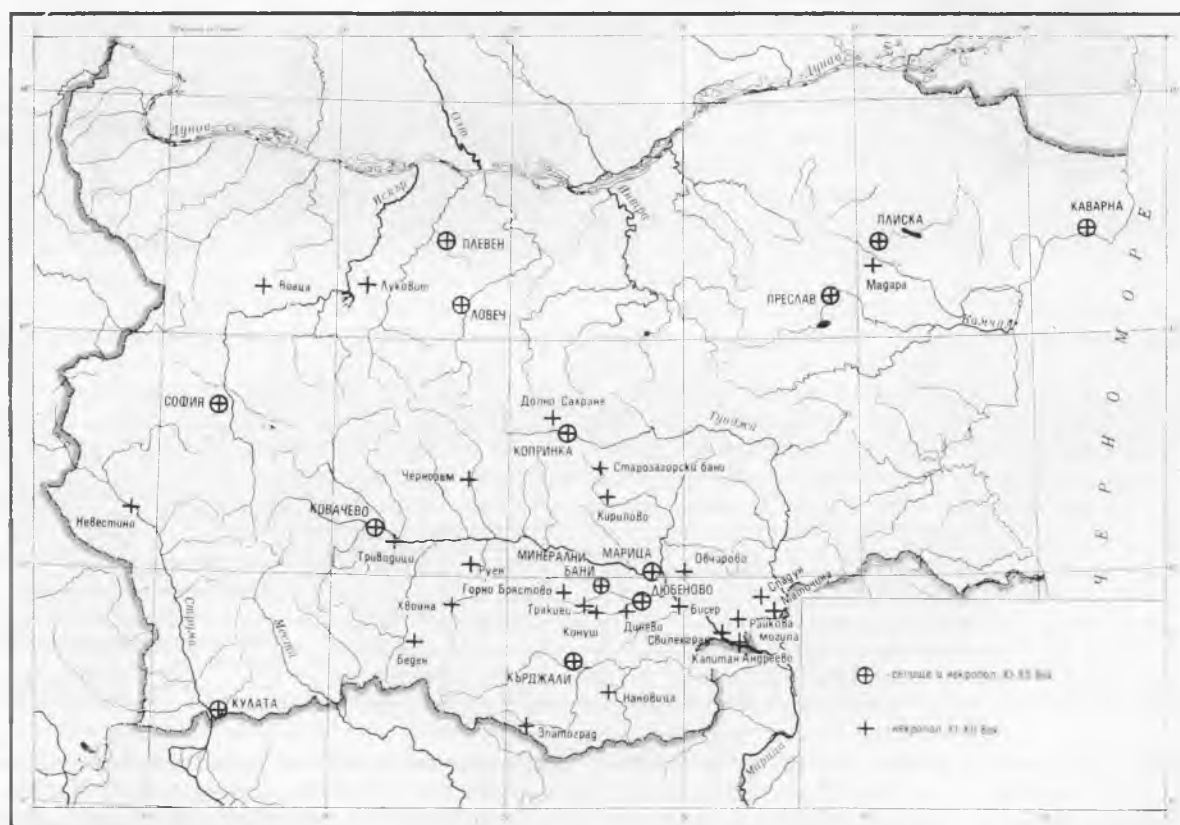
● Обр. 1. Некрополи с погребения от XI—XII в. Fig. 1. *Nécropoles à sépultures des XIe—XIIe s.*

окачване и откривани в некрополите от XI—XIV в. (сбр. 2, 1, 2).

Тук отнасяме и *малките сферични копченца*, съставени от две гладки кухи полусфери, споени в основите, които имат петлик от прегънат тел. За него са закачени две халкички (обр. 2, 1, 3).

Същото предназначение понякога са имали и стъклените *мъниста* със сферична или цилиндрична форма (сбр. 2, 1, 4), както показват детските погребения от с. Лисбеново² и с. Ковачево. Възможно е копченцата и мънистата да са били пришивани не само на забрадката, но и към някакви шапки.

Най-често срещани накити в некрополите от XI—XII в. са обеците и наушниците, които са украсявали лицето на жени от различна възраст, та дори и на деца. Тук е мястото да отбележим един интересен факт, който наблюдавахме в некропола при с. Ковачево, а именно при погребения на възрастни жени намирахме само по една обеча или един наушник на дясната или на лявата страна, докато в гробове на млади жени, девойки и момичета

Атлас съставен от инж. Петър Вълев

пол излязоха и три железни обеци от мъжки погребения.³

Обеците са изработени от мед, бронз, сребро, рядко от желязо. Те са лети, лети и допълнително гравирани, укресени с филигран и грануляция, изчукани, посребрени (плакирани). Железните обеци са ковани. За по-голяма прегледност ще систематизираме обеците и наушниците в няколко групи според формата им.

Най-достъпни и затова най-разпространени са били обеците, които представляват обикновена отворена халка от объл тел (обр. 3, I). Те са предимно от бронз, рядко от сребро, а в некропола от с. Ковачево са намерени халки и от желязо. Обеците-халки се явяват в некрополите от X в. и продължават да се срещат до XIV в.

Разновидност на обикновената отворена халка е халката със закопчалка — в единия край с халкичка, а в другия с кукичка (обр. 3, III).

Друг вид обеци са обикновените отворени халки, на които е нанизана висулка от тел (обр. 3, II, 1), мънисто (обр. 3, III, 2), куха сфера (обр. 3, II, 3 а—в) или пък кухо тяло с биконична форма (обр. 3, II, 4). Сферата в някои случаи е гладка, в други — украсена с връзани кръгчета, имитиращи филигран, а рядко е ажурена (обр. 3, II, 3 а—в). При някои обеци от този вид на халката е намотан тънък тел от двете страни на нанизаното тяло (обр. 3, II, 3 в). Обеците с висулка от тел, с ажурена сфера и с двойно конусовидно тяло се срещат рядко. Обикновено се намират в некрополи на по-големи селища и имат аналогии с материали от Съветския съюз,⁴ Югославия,⁵ Чехословакия,⁶ датирани в границите от X до XIV в.

В друга група поставяме обеците с по-сложна украса, които се срещат и по-рядко (обр. 3, IV, V, 1—3). Такива са обеците, които представляват халка с гроздовидна висулка, украсена с филигран и грануляция (върху удебелената долна половина има по две симетрично разположени пръстенчета от запоени гранули) (обр. 3, IV). Обецата от този вид, намерена в с. Любеново, е изработена от сребро. Гроздовидните обеци са разпространени у нас главно през IX—X в., а с по-усложнени форми се срещат и през XI в.⁷ По същото време са разпространени и в Югославия.⁸ Рядко срещани са и обеците, чиято халка е украсена с две или четири сфери. При някои сферите са оградени с пръстени от запоени една до друга гранули (обр. 3, V, 3, VII). При други

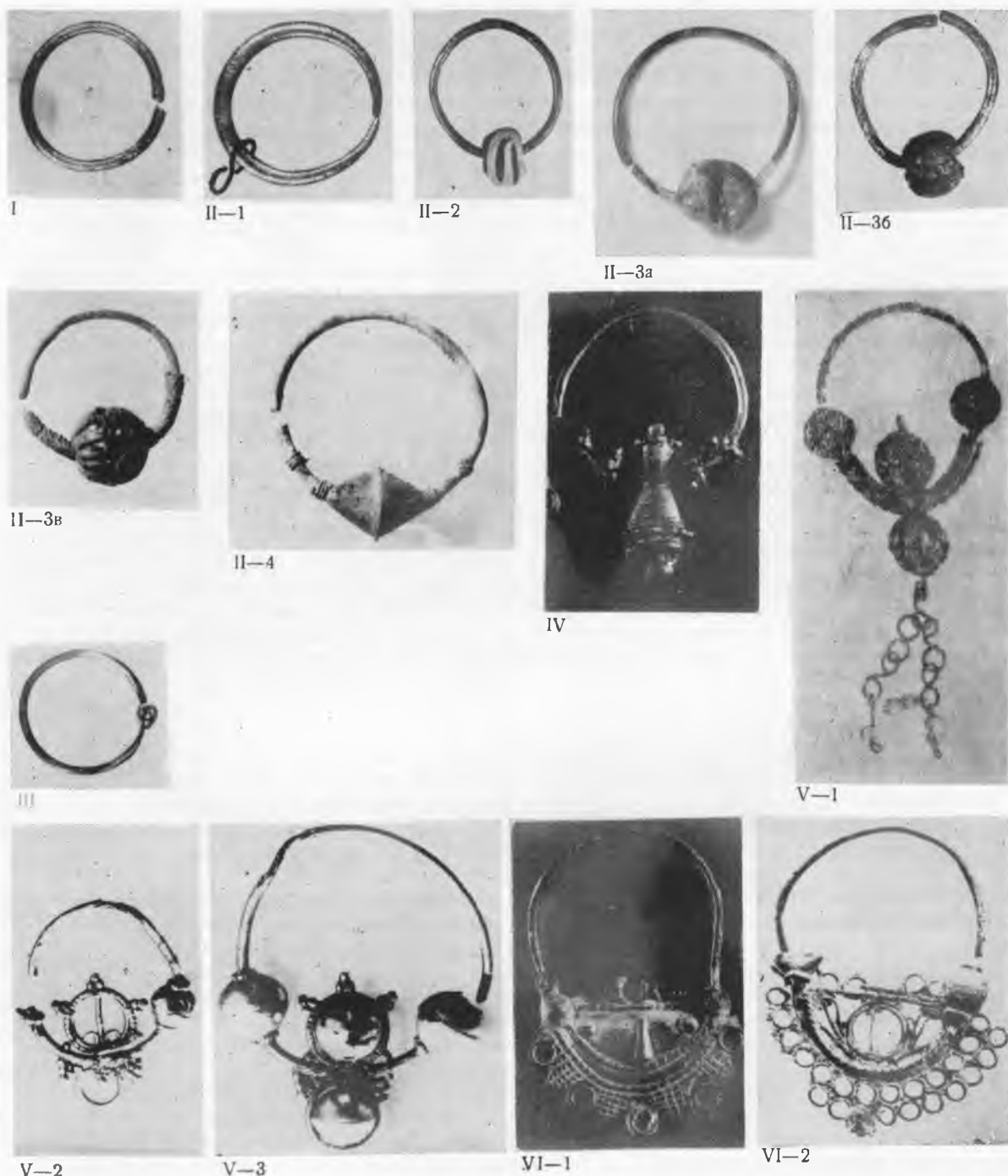
на сферата са окачени синджирчета с мъниста на края (обр. 3, V, 1). Такива обеци са намерени в с. Хвойна, Смолянски окръг, и са датирани в X—XI в. Подобни, но без синджирчета са открити в Румъния,⁹ също от X—XI в. Към сложните обеци ще прибавим и една от с. Сладун, която е украсена с два пръстена, разположени между две сфери. Пръстените са изработени от дребни гранули (обр. 3, V, 2).

Разгледаните тук обеци със сложна украса се срещат през IX—XI в. с изключение на една (обр. 3, VII), която е датирана в XII в.

Към сложния тип обеци следва да отнесем и *луниците* — обеци с полукръгла долна част и кръжило от объл бронзов тел (обр. 3, VI, 1, 2). Те са също с голямо кръжило, долната половина на което обаче представлява полукръг. Има два вида. Едните са изливани и са украсени със схематично изображение на човешко лице (обр. 3, VI, 1), докато другите са ажурени (обр. 3, VI, 2). Първите се срещат в гробове от X—XI в., а ажурените — в погребения от византийското владичество.

Най-после към накитите за глава ще трябва да отнесем и *наушниците*, които се отличават от обеците по масивната халка. По тази причина те са били прикачвани към покривалото на главата или към някаква лента или пък са били вплитани в самите коси, а не закачвани на самото ухо. Някои от наушниците имат украса от куха сфера, покритата с гранули, които имат в основата си пръстенче от тел (обр. 3, VIII, 1), други — от две сфери (обр. 3, VIII, 3) или от тясна подкововидна пластинка (обр. 3, IX).

Интересни са наушниците, които имат за украса подкововидна касета, захваната за кръжилото посредством шарнир (обр. 3, X). Касетата е различно украсена. При наушниците от с. Чернозем лицевите страни на касетите са покрити с волути от филигран и грануляция. По външния ръб на касетата са допрени една до друга по осем полусфери, на полюсите на които е запоена по една гранула (обр. 3, X, 2). Те са сребърни и се намират в погребения от XI—XII в. заедно със стъклените рисувани гривни, които се срещат по нашите земи до края на XII в. Наушниците от с. Ковачево (обр. 3, X, 3) по лицевите страни на касетите имат по четири волути от две усукани филигранни нишки в средата с по една гранула, а на периферията в специално каналче са наредени по осемнадесет стъклени мъниста, имитиращи перли. Датираме ги в XII в.

● Обр. 3. Обеци от погребения от XI—XII в.
Fig. 3. Boucles d'oreilles de sépultures des XIe—XIIe s.

От казаното дотук се вижда, че най-разпространени изобщо за средновековната епоха (X—XIV в.) са били сбеците — сбиکنونена халка и халка с нанизано тяло. Луниците,

които се срещат главно по време на Първата българска държава, се намират в погребения до XII в. Постепенно те се заменят от наушниците. Разгледаните обеци намират аналогии в Съветския съюз,¹⁰ Румъния,¹¹ Югославия,¹² Гърция,¹³ Унгария,¹⁴ Чехословакия,¹⁵

		ВЕКОВЕ			
		X	XI	XII	XIII
	Каприра				
	Панско I				
	Панско II				
	Мадара				
	Преслав				
	Плевен				
	Донч				
	Дуконит				
	Враца				
	Кирилово				
	Старозагорски бант				
	Копринка				
	Долно Сахраие				
	София				
	Невстино				
	Кулата				
	Ковачево				
	Чернозем				
	Три водани				
	Ручи				
	Хвоина				
	Белен				
	Златоград				
	Курджаан				
	Пановина				
	Минерални бант				
	Горно Бръстено				
	Тракийс				
	Кодун				
	Димево I				
	Димево II				
	Любеново				
	Марица				
	Овчарово				
	Бисер				
	Сиваград				
	Маточина				
	Капитан Андреево				
	Райкова могила				
	Сладун				
	Бялозе				
	одини				
	I				
	II-1				
	II-2				
	II-3a				
	II-3b				
	II-3c				
	II-3d				
	II-4				
	III				
	IV				
	V-1				
	V-2				
	V-3				
	VI-1				
	VI-2				
	VII				
	VIII-1				
	VIII-2				
	VIII-3				
	IX				
	X-1				
	X-2				
	X-3				

VII

VIII-1

VIII-2

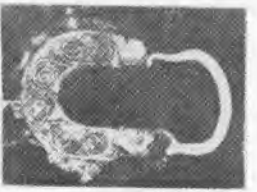
VIII-3

IX

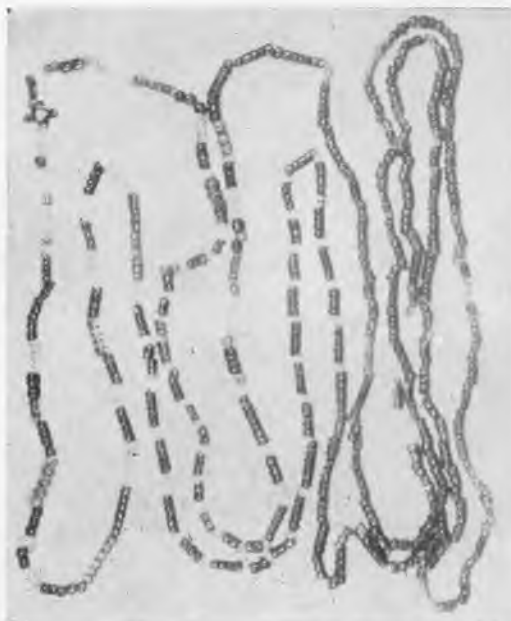
X-1

X-2

X-3

I-1

I-2a

I-26

I-3

I-4a

I-46

I-48

I-4r

I-5

II-1

II-2

III

IV-1

IV-2

V

VI

VII

VIII

● Обр. 5. Гривни (метални и стъклени) от погребения от XI—XII в. Fig. 5. Bracelets (en métal et en verre) de sépultures des XIe—XIIe s.

Румъния,¹⁸ Чехословакия,¹⁹ Югославия²⁰ и Гърция²¹. Повечето от тях се датират в X—XIII в.

Друг накит за украса на тялото са *гривните*. В зависимост от материала ги разделяме на метални и стъклени (обр. 5).

Металните гривни са изработени предимно от бронз, а има и медни и железни. Всички

са отворени. Изработени са от пръчка, тел или широка пластинка, поради което едни са масивни, други — по-леки. На някои краищата са изпилени. Украсени са с врязани линии, вдлъбнати точки, кръгчета с отбелязан център, фасети — в най-различни комбинации. Гривните имат различно сечение — кръгло, полукръгло, правоъгълно или елипсовидно. Често двата края на гривната са изтънени, заоблени и наподобяват стилизирани змийски

[illegible]

глави (обр. 5, I, 1, I, 4 а—г, II). Интересни са гривните от с. Любеново и с. Три водници, чиито краища завършват със стилизирана глава на морско конче (обр. 5, I, 5).

Гривните, изработени от пластинка, имат разширени краища (обр. 5, III, IV). Освен точки и врязани линии по разширените краища на някои такива гривни са гравирани птици (обр. 5, III), каквито намираме изобразени върху плочките на пръстени от това време. Срещат се и гривни от тънка пластинка с краища, които не са разширени, а са пригодени за затваряне с шарнир (обр. 5, V).

Най-често намирани в некрополите от XI—XII в. са усуканите гривни (обр. 5, VII). Те са изработени от два сгънати и усукани тела или от един два пъти прегънат и усукан. Краищата им завършват с петлици. Едно предположение, че петлиците имитират силно стилизирани змийски глави, не е лишено от основание. Подобни гривни от два пъти прегънат усукан тел, на чиито краища са запоени добре моделирани змийски главички, са известни от няколко находища.²²

Отделните видове метални гривни намират аналогии с находки от Стара Русия,²⁵ Коринт²⁶ и другаде²⁷, датирани в същото време.

Стъклените гривни според сечението на обръча и комбинацията на цветовете са няколко вида. Най-разпространени са били гривните с кръгло или елипсовидно сечение от черно, тъмносиньо-зелено или червено непрозрачно стъкло, както и тези от светло-синьо или светложелто полупрозрачно стъкло (обр. 5, I).

Друг вид са канелираните гривни с правоъгълно или полукръгло сечение със заоблени ръбове. Лицевата им страна по дължината на обръча има различен брой плитки или дълбоки канелюри (обр. 5, II, III). В някои от тях са инкрустирани по една или две нишки от червено, синьо или зелено стъкло (сбр. 5, II, 2). Към гривните с канелюри следва да прибавим и тази, чиято лицева страна е украсена с нишки от сребристобяло, а между тях керемиденочервени (сбр. 5, III). Някои са украсени и с жълти, сини и други нишки.

Интересен вид са рисуваните гривни (сбр. 5, IV). Те имат правоъгълно сечение (ръбовете заоблени) и са от черно, синьо или зелено непрозрачно или полупрозрачно стъкло. По лицевата им страна със стъклена паста в светъл цвят (бяло, жълто, синьо и др.) са нанесени геометрични орнаменти или изсбразения на птици.

Заслужават внимание също витите и усуканите гривни. Витите са направени от пръчка черно непрозрачно стъкло с кръгло сечение, върху която са положени разноцветни (сребристобели, керемиденочервени, бели и зелени) нишки, усукани заедно с основата. В зависимост от дебелината на нишките и степента на усукване повърхността на гривните е различно загладена (обр. 5, V).

Усуканите гривни са получени от едноцветна стъклена пръчка, силно навита (сбр. 5, VI). При тях пресобладават светлите цветове — светложълто и светлосиньо.

Стъклените гривни са били евтин и достъпен накит. Най-широко разпространени са били едноцветните гривни с кръгло или елипсовидно сечение. Тях срещаме в некрополи от IX до XIV в. В края на X и в началото на XI в. у нас се явяват витите гривни, които са разпространени през епохата на зрелия феодализъм, докато усуканите гривни се срещат твърде рядко. Засега екземпляри от тях са намерени само в некрополите в Свиленград и в с. Любеново. Рисуваните гривни, които често се срещат в некрополи и които се явяват

в X и XI в., изчезват към края на XII в., а във Византия, откъдето вероятно са били внасяни у нас, продължават да се срещат и в XIII в.²⁸

Стъклените гривни от некрополите от XI—XII в., открити на територията на днешните български земи, намират успоредници в съседните страни.²⁹

Пръстените са накити, които се срещат предимно в погребения на мъже и жени, рядко в детски. Обикновено намираме по един пръстен на дясната или на лявата ръка, само в някои гробове са разкрити по два или по три пръстена на една от ръцете. Като изключение в някои случаи има и по два пръстена на пръст.

Пръстените са от бронз, мед и сребро, а има и позлатени. За украса са използвани камък, стъкло или стъклена паста.

Пръстените са няколко вида. Най-сбикновените представляват халка — затворена (обр. 6, I, 1) или отворена (сбр. 6, I, 2).

Друг вид са пръстените с плочка, която е получена от разширение на самата халка. Плочките са кръгли или елипсовидни по форма. Украсени са с врязана пентаграма (сбр. 6, II, 1) или птица с разперени криле (сбр. 6, II, 2, 3), с орнамент от врязани линии и точки (сбр. 6, II, 4, 5). Някои имат надпис на гръцки език в негатив (сбр. 6, II, 6). Няма съмнение, че това са пръстени-печати.

Една разновидност на тези пръстени са пръстените с отделно изработена и допълнително прикрепена към халката плочка. Тя е правоъгълна, шестоъгълна, елипсовидна или кръгла по форма. Украсена е също с врязани прави, успоредни или пресичащи се линии (обр. 6, III, 2, 3), с розети (сбр. 6, III, 4 а, 5), изсбразения на птица (сбр. 6, III, 4 в) или човешка фигура, оградена с вдълбани точки (обр. 6, III, 4 б). Орнаментът върху плочката е допълнително гравирани. Халката на срещуположната страна на плочката понякога се издава в пълковиден израстък (сбр. 6, III, 2).

Известен брой пръстени имат гнездо или касета, в която е вложен камък или стъклена паста (сбр. 6, IV, VI, VII, 1, 2). Пръстените от този вид от Ловеч (сбр. 6, VII, 1) и от Златоград (сбр. 6, VII, 2) са украсени и по самата халка с филигран. По-осббена украса на плочката има един пръстен от с. Ковачево. При него пет къси тръбички са подредени във форма на кръст (сбр. 6, V).

С най-сложна изработка и украса са пръстените от некропола в Ловеч (сбр. 6, VII, 3, 4). При тях е приложена не само филигранна-

I

I 2

II 1

II 2

II 3

II 4

II-5

II-6

III-1

III-2

III-3

III-4a

III-46

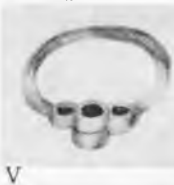
III-4B

III-5

IV

V

VI

VII-1

VII-2

VII-3

VII-4

VIII

литературата погребения от XI—XII в., разкрити в територията на днешните български земи. Тя няма претенции за изчерпателност, тъй като част от разкопаните напоследък некрополи от този период не са сбирани. Няма съмнение, че тяхното разглеждане в бъдеще ще допълни картината на появата, развитието и разпространението на отделните видове накити. Засега установяваме, че масово разпространени не само през XI—XII в., но и по времето на Първата и Втората българска държава са били по-обикновените видове от отделните накити (както посочихме при разглеждането им). За по-сложните накити може да се каже, че една част от тях продължават антични традиции, а в други, които се явяват

в X в. и битуват продължително време (до XIV в.), са отразени старобългарските традиции. Част от накитите, които се появяват през XI или XII в., са повлияни от византийски образци, а някои са безспорно византийско производство. Това е напълно закономерно, като се има пред вид, че през този период българската държава е загубила своята независимост. Тя е включена в пределите на Византийската империя и поради това българската култура търпи непосредствено прякото влияние на византийската култура, което е отразено и в накитите.

И най-после разгледаните накити от XI—XII в. се срещат не само у нас, но и в по-близки и по-отдалечени страни.

¹ *Каварна*: М. Мирчев, Г. Тончева и Д. Ил. Димитров. Бизоне — Карвуна. — ИВАД, XIII, 1962, с. 61—101; *Плиска I* (некрополът около Дворцовата църква): К. Шкорпил. Кургани — Материали для болгарских древностей, Абоба—Плиска. — ИРАИК, X, 1905, с. 325—337; К. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 100; Ст. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 252—253; А. Т. Милчев. Разкопки в Плиска (1945—1970). — Археология, XVI, 1974, кн. 3, с. 46; *Плиска II* (некрополът върху могила XXXIV): К. Шкорпил. Чит. съч., с. 290, 326—332; *Мадара*: В. Миков. Гробни находки. — В сб.: Мадара, I, 1934, с. 147, 157; *Преслав*: В. Иванов. Двете църкви при Чупката на източната стена на Вътрешния град в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 463—486; В. Иванова-Мавродинова. Преслав. Водач на старините и музея. С., 1963, с. 51, 55; *Плевен*: Ст. Станчев, Й. Чангова и Хр. Петков. Некрополът в местността „Кайлъка“ при Плевен. — Археология, III, 1961, кн. 1, с. 32—41; *Ловеч*: С. Георгиева и Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него. — ИАИ, XX, 1955, с. 511—557; *Луксвит*: Ст. Станчев и Ив. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 71—98; *Враца*: С. Георгиева и Д. Бучински. Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца. — ИАИ, XXII, 1959, с. 345—354; Старото златарство във Враца. С., 1959, с. 82, 84, 96, 108—110; *Кирилково*: Г. Кацаров. Разкопки в Св. Кирилово. — ИАД III, 1913, с. 310—314; *Старозагорски минерални бани*: Хр. Буюклиев и С. Влашка. Средновековен некропол при Старозагорските бани. — МПК, XIII, 1973, кн. 3, с. 12—16; *Копринка*: Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис. XI—XIV век. С., 1972, с. 128—134; *Долно Сахране*: Л. Гетов. Могилни некрополи при с. Долно Сахране, Старозагорско. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 203—229; *София*: Б. Филов. Софийската църква Света София. С., 1913, с. 61—107; *Невestino*: Й. Иванов. Отчет за разкопките при Кадин мост (Кюстендилско). — ИАД, I, 1910, с. 196—197; *Кулата*: А. Т. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. —

ГСУ ФИФ, LIИ, I, 1959, с. 441—455; *Ковачево*: Некрополът е проучен през 1971—1972 г. от автора на настоящата статия. Разкрити са 132 гроба. Не е публикуван; *Чернозем*: П. Детева. Разкопки на могилен некропол при с. Чернозем. — ГНМП, VII, 1971, с. 39—62; *Три водици*: Хр. Джамбов. Накити от срдновков н български некропол край с. Три водици, Пловдивско. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 291—297; *Руен*: Хр. Джамбов и Р. Морева. Средновековна църква при с. Руен. — ГНМП, VII, 1971, с. 115—130; *Хвойна*: Хр. Джамбов. Средновековна църква и некропол при с. Хвойна. — ГНМП, VI, 1968, с. 83—94; *Бъден*: С. Георгиева. Средновековни некрополи в Родопите. — Родопски сборник, I, 1965, с. 131—135; *Златоград*: Ек. Манова. Средновековен некропол край Златоград. — Родопски сборник, II, 1969, с. 213—225; *Кърджали*: Ек. Манова. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. — Археология, V, 1963, кн. 3, с. 75—83; Църквата в Кърджали. — Родопски сборник, I, 1965, с. 169—218; *Нансица*: Д. Аладжов. Средновековни погребения в Югоизточна България. — ИБМ, I, 1969, с. 135—137, 151; Материалната култура на Югоизточна България през IX—XI в. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI в. С., 1973, с. 155; Ж. Въжарова. Славяне и праболгары в связи с вопросом средиземноморской культуры. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI в. С., 1973, с. 245, 246, 248; *Минерални бани*: Д. Аладжов. Средновековни погребения. . . с. 140, 147, 151; Средновековни накити — Хасково. С., 1974; *Горно Бряство*: Д. Аладжов. Средновековни погребения. . . с. 135, 151; *Тракиец*: Д. Аладжов. Средновековни погребения. . . с. 135, 140, 151; Археологически данни за ранното средновековие в Източнородопската област. — Родопски сборник, II, 1969, с. 248; *Конуш*: Д. Аладжов. Средновековни погребения. . . с. 135, 140, 151; Материалната култура. . . с. 152, 158; *Динсво I и II*: Д. Аладжов. Археологически вести. — Вести на народния музей в Хасково. I, 1965, с. 251; Средновековни погребения. . . с. 135, 137, 144, 151; Материалната култура. . . с. 150, 154; *Любеново*: Д. Аладжов. Археологически данни за. . . с. 243—258; Средновековни погребения. . . с. 133—155; Материалната култура. . . с. 150, 152, 154—155, 157—158; Средновековни накити. . . ил. с накити от Лю-

- беново; Д. Аладжови Д. Балабанян. Разкопки в с. Любеново през 1968 г. — Родопски сборник, III, 1972, с. 105—139; *Марица*: Д. Аладжов. Марица. Материали за археологическата карта на Хасковски окръг. № 4. Хасково, 1964, с. 22—28; Археологически вестник... с. 254; Средновековни погребения... с. 135, 140, 144, 146, 151; *Свгарсво*: Д. Аладжов. Накити от могилено погребение при с. Овчарово. — Археология, I, 1959, кн. 3—4, с. 69; *Бисер*: Д. Аладжов. Средновековни погребения... с. 151; *Свилеград*: Д. Аладжов. Средновековни погребения... с. 135, 151; Материалната култура... с. 152, 154; *Маточина*: Ив. Велков. Стари селища и градища южно от Сакар планина. — ГНМ, V, 1933, с. 187 (с. Фикел); Д. Аладжов. Средновековни погребения... с. 137, 151; Материалната култура... с. 150; *Капитан Андреево*: Д. Аладжов. Средновековни погребения... с. 134, 145, 151; Материалната култура... с. 155; Средновековни накити... ил. с пръстени от с. Капитан Андреево и с. Минерални бани; *Райковска мсгил*: Д. Аладжов. Средновековни погребения... с. 138, 151; *Сладун*: Д. Аладжов. Средновековни погребения... с. 137, 151; Средновековните накити... — ил. със сребърни обели от с. Сладун.
- ² Д. Аладжов. Средновековни погребения... с. 149; Материалната култура... с. 158 (в гроб № 2 и 17).
- ³ П. Боев, Сл. Чолаков, Н. Кондова, Цв. Минков, А. Начева и Д. Пиперкова. Антропологично проучване на средновековен некропол край с. Ковачево, Пазарджикско. — Известия на Института по морфология при БАН (под печат).
- ⁴ И. Хынку. Къепрерия — паметник култури X—XII вв. Кишинев, 1973, с. 12, обр. 6, с. 39, сбр. 352.
- ⁵ В. Aleksova. Prosek—Demir Kapija. Skopije—Beograd, 1966, tab. XIII_{74,75,77}, tab. XXIII_{1,5,6,9}.
- ⁶ А. Тоџик. Slawisch-awarischen Gräberfeld in Holiare. — Archaeologica Slovaca Catalogi, I, Bratislava, 1968, tab. XXX₁₈, XXXI₁₃; Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. — Archaeologica Slovaca, Catalogi, III, Bratislava, 1968, p. 121, tab. LV₅.
- ⁷ Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 245—248 и цит. лит.; Д. Аладжов. Средновековни погребения... с. 138, обр. 3 г; Материалната култура... с. 152, обр. 18 б.
- ⁸ М. Соговиџ-Лjubinkoviџ. Les Slaves du centre balkanique du VIe au IXe siècle. — Balkanoslavica, 2, 1972, p. 51, fig. 8.
- ⁹ Gh. Stefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa. Dinogetia. I. Bucureşti, 1967, p. 278, fig. 167_{10,11}.
- ¹⁰ В. Кузнецов. Раскопки Нижне-Архызского городища. — КСИА, 120, 1969, с. 77, обр. 29; В. В. Седов. Раскопки курганов в Верхнем Поднепровье. — КСИА, 129, 1972, с. 57, обр. 18_{1—7} и цит. лит.; И. Хынку. Лимбарь — средневековый могильник XII—XIV веков в Молдавии. Кишинев, 1970, с. 14, обр. 5_{1,2,3,8}.
- ¹¹ M. Rusu. The prefeudal cemetery of Noslac (VIth—VIIth centuries). — Dacia, VI, 1962, p. 272, fig. 2, 11, 12, 28.
- ¹² J. Korošec. Staroslovansko grobišce na Ptujem gradu. Ljubljana, 1950, p. 49—52, 208, 209, fig. 26, 28, 48, 109; В. Aleksova. Op. cit., tab. XIV_{97,99,101,103,106}.
- ¹³ G. Davidson. Corinth. XII (The minor objects). Princeton, New Jersey, 1952, No. 2015, 2016, 2023—2025, 2029.
- ¹⁴ K. Mesterházy. Beitrag zur Familienstruktur des ungarischen gemeinen Volkes der Zandachmezeit. — Acta Archaeologica, 22, 1970, p. 185, fig. 11, 4, 5, 8—11, p. 187, fig. 2 8—11, 17, 18, fig. 34, fig. 41, 3—6, 10.
- ¹⁵ А. Тоџик. Op. cit.
- ¹⁶ Z. Rajewski. Weilkopolskie cmentarzyska rzędowe okresu wczesnodziejowego. — Przegląd Archeologiczny, VI, 1937—1939, Poznań, p. 62, tab. I₁₀.
- ¹⁷ А. В. Арциховский. Курганы вятичей. М., 1930, с. 111, 130; Ю. Л. Шапова. Происхождении некоторых типов бус. — СА, 1962, 2, с. 82—88; З. А. Львова. Стекланные браслеты и бусы из Саркела — Белой Вежи. — МИА, 75, 1959, с. 307—329, обр. 6₁₆; З. М. Сергеева. Раскопки курганов в Толочинском районе (БССР). — КСИА, 129, 1972, с. 64, обр. 202.
- ¹⁸ E. Comşa. Pododabele de sticlă. — Dinogetia. I. Bucureşti, 1967, p. 323, fig. 179₃₂, p. 315, fig. 175_{1,2}, p. 317, fig. 177_{4a, 5a, b}.
- ¹⁹ А. Тоџик. Op. cit., p. 38, tab. XXVII_{12—27}, tab. LVI₁.
- ²⁰ В. Aleksova. Op. cit., p. 57.
- ²¹ G. Davidson. Op. cit., p. 291, № 2404, tab. 121, p. 293, № 2454, tab. 122, p. 294, № 2472, 2473, tab. 122.
- ²² В. И. Марковини А. М. Твердохлебов. Акушинский могильник. — КСИИМК, 60, 1955, с. 152, обр. 64_{4,5}; Р. М. Мунчаев. Археологические исследования в Нагорном Дагестане в 1954 г. — КСИИМК, 51, 1958, с. 51, обр. 123; Н. Кондакова. Русские клады. I, СПб., 1896, с. 131, табл. V₉; Н. В. Холостенко. Клад у Борисоглебского Собора в Чернигове. — СА, 1962, 2, с. 238, обр. 2_{1,2}. Подобни гривни има и в Градския музей в Карлово, инв. № 4.
- ²³ С. Георгиева и Р. Пешева. Цит. съч., с. 533, 534 и цит. лит.
- ²⁴ М. Станчева. За произхода на един вид български средновековни гривни. — МПК, IV, 1964, кн. 1, с. 3—10.
- ²⁵ Б. А. Рыбаков. Ремесло. История культуры древней Руси. I. Материальная культура. М. — Л., 1948, с. 330 и сл., обр. 86.
- ²⁶ G. R. Davidson. Op. cit., p. 263, tab. 112, № 2137.
- ²⁷ Л. Нидерле. Быть и культура древних славян. Прага, 1924, с. 266.
- ²⁸ G. R. Davidson. Op. cit., p. 263, № 2142.
- ²⁹ Й. Чангова. За стъклените гривни в средновековна България. — В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, с. 179—188 и цит. лит. Средновековното селство... с. 122 и сл.
- ³⁰ G. R. Davidson. Op. cit., № 1826—1833, 1920—1971; I. Barnea. Pododabele de metal. — In: Dinogetia. I. Bucureşti, 1967, p. 284—290, fig. 170.

Parures de sépultures des XIe — XIIe s.

P. G A T E V

(R é s u m é)

L'auteur examine des parures de sépultures des XIe—XIIe siècles de 40 nécropoles, découvertes sur le territoire de la Bulgarie actuelle. S'appuyant sur la datation, indiquée dans les publications, les résultats de l'étude du site et de la nécropole près du village Kovačevo, département de Pazardžik qui sont datés avec exactitude des XIe—XIIe s. et sur des analogies d'autres pays, il essaie d'établir une classification typologique et chronologique. Cette classification relative est reproduite également dans les planches (fig. 2—6).

Les parures sont divisées en deux groupes principaux — pour la tête et pour la décoration du corps. Au premier groupe appartiennent les épingles à cheveux, les plaques, les verroteries, les boucles d'oreilles et les oreillons et aux parures pour la décoration du

corps — les colliers, les bracelets, les bagues, les boutons et les boucles de ceinture.

L'auteur constate que les parures répandues en masse pendant le Moyen Âge bulgare (IXe—XIVe) étaient les genres de parures plus ordinaires. Il aboutit à la conclusion qu'une partie des parures reflètent des traditions anciennes, d'autres, qui apparaissent au Xe s. et sont en usage jusqu'au XIVe s., reflètent des traditions anciennes bulgares. Les parures qui apparaissent aux XIe—XIIe s., se ressentent de modèles byzantins cependant que d'autres sont incontestablement byzantines. Les parures des nécropoles des XIe—XIIe s., publiées dans la littérature, étaient répandues non seulement en Bulgarie médiévale mais également dans d'autres pays.

Вила рустика край с. Крън, Старозагорски окръг

ТОДОР ОВЧАРСВ

През есента на 1972 г. при дълбока оран в м. Атемов орех в югозападните крайнини на землището на с. Крън, Старозагорски окръг, излезли на повърхността много речни камъни и фрагменти от строителна и битова керамика. При оглед на терена се установи, че се касае за антично селище, разпростряло се върху неголяма площ.

По устни сведения на бившите собственици на имотите в тази местност при оран са намирани много ломени и речни камъни от основи на сгради, фрагменти от глинени съдове, червени и сиво-черни на цвят, натрошени мраморни оброчни плочки¹ и др. археологически материали.

‡ Историческият музей, Казанлък, предприел сондажни археологически проучвания върху предполагаемата площ на селището. Разкрити и цялостно проучени бяха светилище на тракийския Херос,² малка еднокорабна раннохристиянска църква с баптистерий³ и архитектурен комплекс, състоящ се от две отделни сгради (А и Б), обединени от малък и голям двор.

Голямата сграда (А) се състои от седем различни по форма и големина помещения, разположени едно до друго в две редици така, че планът на цялата сграда има правоъгълна форма и е ориентиран с дългата си страна в посока изток — запад (сбр. 2). Основите са градени от средно големи и дребни речни камъни, като по-рядко са използвани и ломени, получени при разчупване на големи речни волутъци. Споявани са с кал от сиво-черна пръст. Намерените няколко къса от кирпичи в някои от помещенията подсказват, че може би във височина стените са били изградени

от кирпич. Външните зидове са вкопани на 0,40 м от тогавашния терен и на 0,70 м от сегашния. Вътрешните са сравнително по-плитко заложи и са широки 0,60 м, докато външните са 0,70 м. И едните, и другите са запазени в субструкция и само на места в суперструкция от 0,10 до 0,20 м. Входелите на помещенията личат добре. Под праговете няма камъни, но странниците са добре очертани. Всички са разположени на южните стени на помещенията и ги отварят към големия двор.

Северната оградна стена, която в западната си част е носеща стена на сграда А, е подсилена със серия малки контрафорси, разположени по външното ѝ лице на 2—2,5 м един от друг. Разкрити са 19 контрафорса. Имат правоъгълна форма с размери 0,40—0,60 м. Те са конструктивно свързани със стената.

На около 7 м от източния край на северната оградна стена се разкри голяма порта, водеща на север към селището. Широка е 3,80 м. Странниците ѝ са добре очертани с чела. На изток от нея стената е разрушена. Вероятно камъните са взети за строежа на сграда Б, изградена в съседство. Разположението на помещенията ѝ дава основание да се предположи, че е имала цялостен покрив. Възможно е той да е бил двускатен с наклон към север и юг с дървена конструкция, върху която били наредени керемиди от типа тегули и имбрици. Сред намерените фрагменти от строителна керамика пресбладават тези от тегули. Те са пръснати по протежение на цялата сграда и на север от нея. По периферията са дебели 0,035 м. Цели тегули не се намериха, но, както изглежда от запазените по-едри късове, те са били сравнително големи (дълж. около 0,60 м, шир. 0,38 м). По-малкият брой

фрагменти от имбрици се дължи на порядката им употреба. Те са силно извити с леко удебеляване по периферията. Размери: деб. 0,02 м, шир. 0,16—0,18 м и 0,10—0,12 м в потъснатата част. Цели имбрици също не се намериха, поради което дължината им не беше установена.

Върху много от фрагментите строителна керамика личат знаци, направени с пръсти преди изпичането. При тегулите знаците са: две или три плитко врязани линии, дъговидно извити към късата или към дългата страна; две или три успоредни линии, прекарани по диагоналите; две или три прави линии, пресечени под прав ъгъл в центъра на керемидата и др. Подобни знаци има и върху фрагменти от керемиди от ранновизантийската базилика край с. Крън.⁴ При имбриците знаците са с повече линии и са върху вътрешната, а при тегулите — повъншната повърхност. Сред фрагментите строителна керамика има и такива от тухли, дебел 0,04 м. Видно е, че строителите са използвали малко тухлите, може би само над вратите и прозорците.

Намерени бяха няколко къса кална мазилка с добре загладена лицева повърхност. Те дават основание да се предполага, че помещенията отвътре (или поне помещения № 1 и № 2, в които се намериха късовете) са били измазани с кал. Всички помещения имат за под добре заравнената стерилна земя.

Разкопаването на помещенията извършихме от запад към изток за първия ред и обратно за втория — номерацията следва този ред на разкопките (№ 1—7).

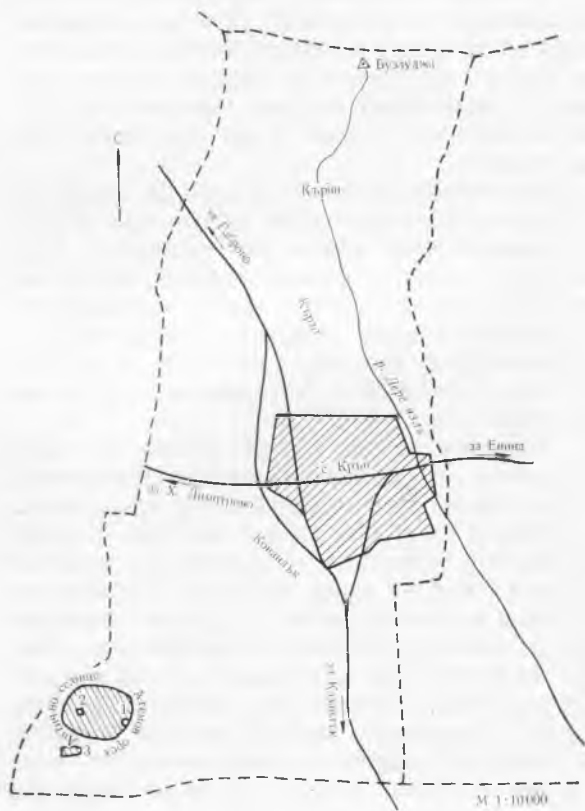
Помещение № 1. То заема северозападната част на сградата. Има правоъгълна форма (обр. 2). Ориентирано е с дългата стена в посока изток — запад. На източната стена в северния край има вход, широк 1 м. На външното лице на северната стена има контрафорс (0,60/0,50 м). Вътрешни размери на помещението: дълж. 6,50 м, шир. 5,40 м. По пода се откриха нападали и натрошени тегули и фрагменти от антична битова керамика с пясък в тестото. Липсват сигурни данни за определяне на конкретното му предназначение. Вътрешното му разположение и отварянето му към другото помещение дава основание да се определи като жилищно.

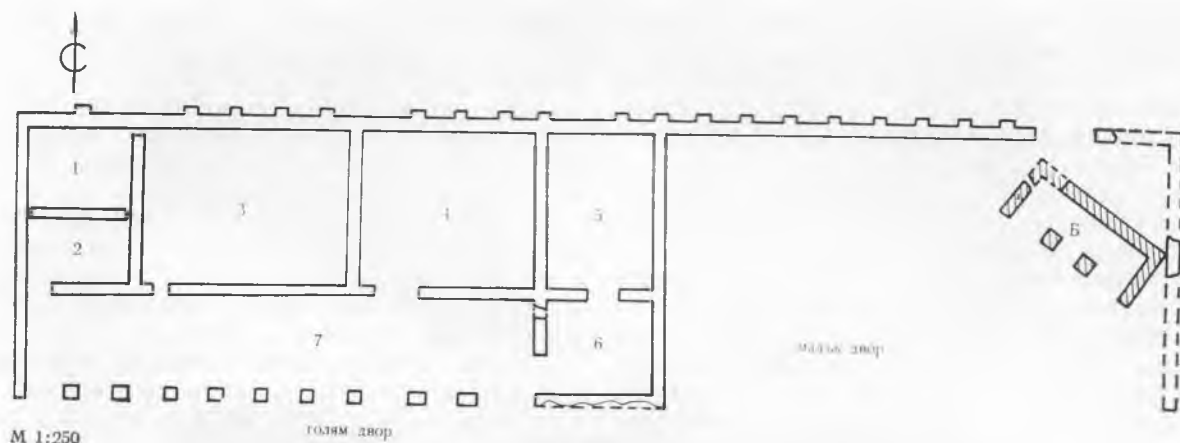
Помещение № 2. Разположено е на юг от помещение № 1, с което има обща стена. И то е правоъгълно, ориентирано по дължина запад — изток. Отворено е в западния край на южната стена. Ширина на входа 1,50 м. Вътрешни размери: дълж. 6,50 м, шир. 5,00 м.

И тук се откриха множество фрагменти от строителна керамика и малко от антични глинени съдове. Само тук и в помещение № 1 се намериха късове от кална мазилка, нападали покрай вътрешните лица на зидовете. Това потвърждава предположението, че двете помещения са използвани като жилищни.

Първоначално на мястото имало едно голямо помещение, простиращо се по цялата ширина на сградата. То също имало правоъгълна форма, но ориентирано в посока север — юг. Вътрешни размери: дълж. 11 м, шир. 6,40 м. След време е разделено на две части чрез зид, дебел 0,60 м, долепен до дългите му стени. Така се оформили помещения № 1 и № 2. След построяване на вътрешния зид се е наложило северното помещение да се отвори на изток към съседното (№ 3). Този отвор е необичаен за сградата и също свидетелствува за предназначението на помещение № 1 и за извършеното преустройство.

● Обр. 1. Карта на землището на с. Крън: 1) тракийско светилище, 2) раннохристиянска църква, 3) вила рустика. Fig. 1. Carte du terrain du village Krân: 1) sanctuaire thrace, 2) église paléochrétienne, 3) villa rustica

● Обр. 2. План на вилата край с. Крън, Старозагорски окръг. Fig. 2. Plan de la villa près du village Krân, dép. de Stara Zagora

Помещение № 3. Разположено е източно от първите две. Има правоъгълна форма и ориентация запад — изток. Входът е в западния край на южната стена, широк 1,00 м. Северната стена откъм външното лице е подсилена с четири контрафорса. Вътрешни размери на помещението: дълж. 13,50 м, шир. 11 м. Това е най-голямото помещение в архитектурния комплекс. На пода в югоизточния ъгъл се откриха фрагменти от голям глинен съд. Фрагменти от глинени съдове се намериха и към северозападния му ъгъл. Те са от съдове, различни по фактура, форма и размери. Някои имат врязана линеарна украса. Тук се откриха и седем глинени пирамидални тежести за стан, три от които счупени. Горещимат хоризонтален кръгъл отвор за привързване. Вис. 0,10—0,12 м. Малобройният инвентар определя помещението като стопанско.

Помещение № 4. То е съседно от изток на помещението № 3, също е отворено към юг с вход, широк 2,50 м (обр. 2). Има квадратна форма (дълж. на стените 11 м). Северната му стена отвън е укрепена с три контрафорса, разположени на 2,30 м един от друг, и четвърти, който е точно срещу разделителния зид между помещението № 4 и № 5. Открити бяха много фрагменти от антична битова керамика. Големите му размери и находките го определят като стопанско. За това свидетелствува и широкият му вход — най-голям от входовете на всички помещения.

Помещение № 5. Разположено е в централната част на комплекса, източно от помещението № 4. Има правоъгълна форма, ориентация север — юг. Входът, широк 1 м, е на юж-

ната стена. По пода бяха открити части от керемиди, а под тях, макар и рядко — фрагменти от тънкостенни глинени съдове. В централната част на източната му половина се намериха част от глинени прешлени за вретено, малка глинена лампичка, железен косер, силно корозиран, железни ковани гвоздеи с различно големи кръгли главички и дължина до 0,12 м, няколко фрагмента от разлат глинени съд с висок, леко завит навътре ръб на устието и дъно с високо столче. В североизточния ъгъл личи петно от слаб локален пожар. Вътрешни размери на помещението: дълж. 11 м, шир. 6,70 м. Определяме го като стопанско.

Помещение № 6. Намира се на юг от помещението № 5. Има правоъгълна форма, ориентирано е с дългата стена изток — запад (обр. 2). Стените му са конструктивно свързани с тези на помещението № 5, северната му е обща за двете. На западната стена в южния ъгъл има вход, широк 1,50 м. Вътрешни размери: дълж. 6,70 м, шир. 5 м. Сред керамичните фрагменти преобладават такива без примеси в глината. До входа се откриха няколко ковани железни гвоздеи с големи главички, вероятно от обковка на врата. Гвоздеите са къси (0,05—0,06 м), диам. на главите сравнително голям (до 0,04 м). Конструктивната връзка с помещението № 5, разположението и малките му размери го определят като преддверие на помещението № 5.

На запад от помещението № 6 се разкри голямо преддверие, широко 5,00 м, дълго 32,20 м. На юг е изцяло отворено. Покривът е носен от 9 дървени колони, стъпили на подложки от речни камъни, наредени върху терена на различни разстояния (2—3 м) с размери 0,70—1,20 м. При нареждането на камъните не е

вложено особено старание — четириъгълната форма на подложките невинаги е спасена.

В преддверието се намериха железни ковани гвоздеи с различна дължина и дебелина и фрагменти от битова и строителна керамика. Разположението, размерите и колонадата от юг показват, че през него се влизало пряко или косвено от големия двор към всички помещения на сградата.

Източно от помещения № 5 и № 6 е разположен малък двор с правоъгълна форма, ориентиран с дължината изток — запад. Размери: дълж. 34,50 м, шир. 17,50 м. Откъм север и изток е ограден с каменна ограда. Северната оградна стена е продължение на северната стена на сграда А. Те са свързани конструктивно и имат същата дебелина и направление. Откъм външното лице е подсилена с осем малки контрафорси. Контрафорсите предполагат солидно натоварване. Липсата на тегули и имбрици наоколо обаче свидетелствува, че върху нея не е стъпвал покрив. Големите размери на двора също изключват възможността над него да е имало покрив, който да е стъпил върху северната стена. Явно, че стената е била сравнително висока. Камъните от източната оградна стена липсват. Останали са само някои от тях, по които маркираме леглото ѝ. Тук липсват контрафорси. В посока на юг тази стена бе разкрита до линията на колонадата на голямото преддверие. Очевидно тя е продължавала, както и западната ограда, още на юг. Малките фрагменти от битова керамика в югоизточната четвърт на малкия двор свързваме с живота на сграда Б. Споменахме в началото, че тук е имало вход, който е отварял двора на север. Бил е изоставен при изграждането на сграда Б в източната половина на малкия двор.

Сграда Б е едноделна правоъгълна, необичайно ориентирана с дължината в посока северозапад — югоизток (обр. 2). Към югозапад е изцяло отворена, като покривът е носен от две дървени колони, стъпили върху квадратни каменни подложки (страна 0,90 м) от средноголеми и дребни речни камъни. Разстоянието между тях е 2,00 м, а от стените 2—2,50 м. Късите стени на постройката са дебели 0,70 м, а дългата — 0,65 м, макар че тя е носела тежестта на покривната конструкция. Размери на сградата отвътре: дълж. 8,80 м, шир. 3,50 м. За под е използвана изравнената стерилна сиво-черна пръст. На места върху пода се открива фрагменти от тегули и от тънкостенни глинени съдове. Повечето от съдовете имат високи столчета. Покривът ве-

роятно е бил едноскатен с наклон към североизток и е стъпвал на двете къси и дългата задна стена.

След събарянето на североизточния ъгъл на оградната стена между северната оградна стена и северозападния ъгъл на сграда Б е оставен малък отвор, широк 1,00 м.

В сграда Б бяха намерени късове железен шлак и ковани железни гвоздеи. Находките и разположението на сградата в североизточния ъгъл на малкия двор я определят като работилница, вероятно железарска.

На юг от двете сгради и малкия двор се оформя друг сравнително по-голям двор, който не проучихме изцяло поради липса на време и средства.

Сред находките преобладават фрагменти от битова керамика от римската епоха. Според състава на глината ги разпределяме на две основни групи: 1) фрагменти от съдове, изработени на гърнчарско колело с повече или по-малко пясъчен примес в глината, 2) фрагменти без пясък в тестото.

Керамиката от първа група на цвят е сива или керамиденочервена. По форма съдовете са били разлати, големи дебелостенни и порядко такива с конично или сферично тяло. Има много фрагменти от стени, по-малко от устия и дъна и най-малко дръжки. Едни фрагменти от стени са много тънки, други пък дебели до 0,015 м. По-тънките са по-закръглени, по-дебелите — по-изправени. По външната и вътрешната повърхност са грапави на пипане. Подобна керамика е намерена край с. Присово,⁵ Павликени⁶ и с. Бутово,⁷ Великотърновски окръг, датирана във II—IV в. Устията са от големи съдове със силно заоблен и надебелен ръб (обр. 3 а, б), от паници и блюда (обр. 3 в—д) и от гърнета (обр. 4 а, б). Украса почти липсва с изключение на някои фрагменти от гърнета, по които личат една или две плитко врязани хоризонтални линии.

Керамиката от втора група е също два цвята — червено-кафява и пепеливосива. Червената е по-добре изпечена и е покрита с червен фирнис — по-малките съдове са изцяло потапяни, по-големите — частично. Сивите са неравномерно изпечени в дълбочина и ронливи. Те са повече от червено-кафявите. Украсата е от снопчета врязани успоредни прави или лъкатушни линии. Интересно е да се отбележи, че червените фрагменти са от по-големи съдове, докато сивите са изключително от чашки, различни по големина и форма (обр. 4 в, г). Дъната са с малък диаметър и

● Обр. 3. Керамични фрагменти. Fig. 3. Fragments céramiques

● Обр. 4. Керамични фрагменти. Fig. 4. Fragments céramiques

ниско пръстеновидно столче (обр. 4 г). Подобна на червенофирнисовата керамика е намерена край с. Бутово,⁸ във вилата край с. Присово,⁹ край с. Хотница,¹⁰ в керамичния център между Павликени и с. Върбовка,¹¹ Великотърновски окръг, където са разкрити множество пещи и сушилни за производство на червенолакова керамика. Тя е била широко разпространена през римската епоха.¹²

В самостоятелна група отделяме фрагментите от амфори, сред които преобладават украсените с гребенчат орнамент. Изпичането им

е равномерно, макар че стените са дебели до 0,01 м. На цвят са керемиденочервени. Устията са прави, горе заоблени. Первазът е отделен от шийката с релефно изпъкнал остър ръб. Дръжките са прихванати малко под перваза и върху най-издутата част на тялото (обр. 4 д). Напречното им сечение е кръгло. Подобни амфори са намерени при с. Присово,¹³ край с. Мадара,¹⁴ Шуменски окръг, в с. Бутово¹⁵ и др. Датират се в III в.¹⁶

Поради липса на повече и по-специфичен материал не бе възможно да се определи точно конкретното предназначение на отделните помещения на сграда А. Наличието на голям двор на юг от сградите дава основание да смятаме, че разкритият архитектурен ком-

плекс е вила рустика, каквито са били широко разпространени по нашите земи през античността (II—IV в.). За това свидетелствуват още и разположението и размерите на помещенията на голямата сграда, наличието на малък двор източно от нея, както и железарската работилница и големият вход в североизточната част на комплекса. Възможно е покрай източната, южната и западната оградна стена да са изградени и други постройки, които при бъдещи разкопки биха допълнили плана на вилата. Основание за това предположение дават речните камъни и керамичните фрагменти по повърхността. Вилата е разположена близо до антично селище. Въз основа на оскъдните археологически на-

ходки я датираме в III—IV в. Подобни вили са открити край с. Присово,¹⁷ Мадара,¹⁸ Конско до Брезник,¹⁹ при Гара Искър,²⁰ Орландовци,²¹ северно от Казанлък²² и на други места у нас²³ и на територията на други страни²⁴. Те също се датират в III—IV в. От същото време се датира и разкритото в съседство тракийско светилище.²⁵ Своя разцвет вилата преживяла в края на III в. и в първата половина на IV в., откогато вероятно е преустройството в североизточния ъгъл на малкия й двор. Тя не е опожарявана. Навярно е напусната преди идването на нашественика²⁶, като инвентарът бил изнесен. Това може да се свърже със засилените готски нападения в средата на втората половина на IV в.

¹ Плочките се съхраняват във фонда Градския музей „Искра“, Казанлък.

² Проучено от автора и Г. Табакова-Цанова.

³ Т. Овчаров. Раннохристиянска църква край с. Крън, Старозагорски окръг. — В: Аспирантски сборник на ВТУ „Кирил и Методий“, II, 1974, с. 323—336.

⁴ Г. Табакова-Цанова, Т. Овчаров. Ранновизантийска базилика при с. Крън, Старозагорски окръг. — Археология, XVII, 1975, кн. 3, с. 43—51.

⁵ Б. Султов. Една villa rustica край с. Присово, В. Търновски окръг. — ИОМТ, I, 1962, с. 49—63.

⁶ Б. Султов. Принос към античната история на Павликенския край. — ИОМТ, I, 1962, с. 8.

⁷ Непубликувани материали от фонда на ОИМ, Велико Търново, по сведения на н.с. Б. Султов, комуто благодарям.

⁸ Б. Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия. — Археология, IV, 1962, кн. 4, с. 30—34.

⁹ Б. Султов. Една villa rustica . . . с. 49—63.

¹⁰ Б. Султов. Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха. — Археология, XI, 1969, кн. 4, с. 12—24.

¹¹ Б. Султов. Антично керамично производство в Долна Мизия от II до IV в. Доклад на Първия международен симпозиум „Terra antiqua balkanica“, В. Търново, 22—27 септ. 1975 г. Материалите ще се отпечатат в сборник.

¹² Б. Султов. Производство на релефна керамика в Долна Мизия. — ИМБТ, V, 1972, с. 21—

28; Т. Н. Книпович. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 г. — МИА, 25, 1952, с. 289—326.

¹³ Б. Султов. Една villa rustica . . . с. 49—63.

¹⁴ Цв. Дремсизова. Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. — ИНМШ, I, 1960, с. 7, обр. 15 (1).

¹⁵ Непубликувани материали от фонда на ОИМ, В. Търново, по сведения на н.с. Б. Султов.

¹⁶ Б. Ф. Гайдукевич. Разкопки Тиритак и Мирмиея в 1946—1952. — МИА, 85, 1958, с. 168.

¹⁷ Б. Султов. Цит. съч.

¹⁸ В. Антонова. Новооткрити обекти от римската епоха . . . с. 1—12.

¹⁹ Ив. Велков. Археологически вести от разни места. — ИАИ, XIV, 1940—42, с. 267 и сл.

²⁰ Ив. Велков. Римска вила при гара Искър. — ИАИ, XII, 1938, с. 407 и сл.

²¹ Пак там, с. 409—411.

²² Г. Табакова и Т. Овчаров. Вила рустика северно от Казанлък (под печат). Проучването е направено през 1972 и 1973 г.

²³ Подобни вили са разкрити край Ивайловград, при язовир Чаталка край Стара Загора и др.

²⁴ E. Thomas. Römische villen in Pannonien. Budapest, 1964 и цит. лит. за вилите в Унгария, Италия и Германия.

²⁵ Светилището е проучено от автора и Г. Табакова-Цанова. Материалите са дадени за печат от Г. Табакова-Цанова.

²⁶ A m i a n M a r c e l. 31, 12, 4.

Villa rustica près du village Krán, département de Stara Zagora

T. O V Č A R O V

(Résumé)

Au cours de 1972/73 le Musée municipal „Iskra“ à Kazanlâk a entrepris des fouilles dans le site antique au lieu dit „Atemov oreh“ sur le territoire du village

Krán, département de Stara Zagora. On a découvert un sanctuaire thrace, une petite église paléochrétienne et une villa rustica, objet de la présente publication.

La villa se compose de deux édifices indépendants (A et B), unis par une petite et une grande cour. L'édifice A a une forme rectangulaire. Il se compose de 6 pièces et d'un vestibule. Elles donnent toutes au sud sur la grande cour. Les fondements sont en pierres fluviales à soudure de boue. Ils sont creusés à une profondeur allant jusqu'à 0,70 m du terrain actuel et conservés dans le substratum et seulement par endroits dans la superstructure jusqu'à 0,20 m.

A l'Est de l'édifice A est la petite cour, entourée d'un haut bâtiment en pierres du Nord et de l'Est. Par la suite, dans sa partie sud-orientale, a été élevé l'édifice B. Ce dernier est d'une pièce, rectangulaire, à orientation inhabituelle Nord-Ouest—Sud-Est. Il était recouvert d'un toit à une pente, incliné vers le

Nord-Est. Les matériaux dont il est construit l'attestent comme une forge.

Au Sud des deux édifices et de la petite cour s'étend la grande cour qui faute de moyens n'est pas entièrement étudiée.

Parmi les matériaux prédominent les tessons de céramique antique de ménage. Les fragments d'amphores constituent un groupe à part.

D'après les trouvailles archéologiques et par analogie avec d'autres semblables, la villa est datée des IIIe—IVe s. Vers la fin de la seconde moitié du IVe s., probablement par suite des fréquentes incursions des Goths, elle est abandonnée, l'inventaire étant emporté. On n'a pas découvert des traces d'incendie.

Международен симпозиум „Варненският некропол и проблемите на халколита“

От 19 до 21 април 1976 г. в Международния дом на учените „Ф. Ж. Кюри“, Варна, се състоя международен симпозиум, посветен на некропола във Варна и проблемите на халколита. Той беше организиран от Окръжния исторически музей (Археологически отдел), Варна, и Археологическия институт и Института по тракология при Българска академия на науките.

При откриването на симпозиума приветствено слово от името на варненската общественост произнесе Ат. Петров, председател на Окръжния народен съвет и председател на Организационния комитет. Участващите в симпозиума бяха поздравени и от чл.-кор. проф. д-р Н. Тодоров, директор на Единния център за наука и подготовка на кадри по история при БАН.

В работата на симпозиума участваха около 50 български и чуждестранни делегати — специалисти по проблемите на халколита. Присъствуваха учени от СССР, Румъния, Югославия, Чехословакия, ГДР, ГФР, Англия, САЩ и др. Прочетени и разисквани бяха около 30 научни доклада и съобщения, посветени на некропола във Варна и на различни проблеми на халколита.

Заседанието на 19 април преди обед беше посветено изцяло на откритията във Варненския некропол. Основен доклад за предварителните резултати от разкопките на некропола, извършени през 1972—1975 г., прочете н. с. Ив. С. Иванов. Той изтъкна, че в периода от 1972 г., когато е бил открит случайно некрополът, до 1975 г. е разкопана площ от 2500 кв м, на която са проучени 60 гроба. Гробните ями имат правоъгълна форма и са издълбани в земята на дълбочина от 0,65 до 2,40 м. В по-голямата си част те

са ориентирани северозток — югозапад. Различават се три основни вида погребения: 1) символични (21 бр.) със или без глинена маска, 2) със скелети по гръб в изпънато положение (29 бр.) и 3) със скелети в свито положение — хокери (10 бр.). От всички гробни ями най-богат гробен инвентар (оръдия на труда от камък, кремък и мед, накити от злато и от друг материал, глинени съдове) имат тези със символичните погребения. Общото тегло на предметите и накитите от злато, намерени във всички гробове, е 5,500 кг. Едни от находките са познати от халколитните селища и некрополи в Югоизточна и Централна Европа, а други се срещат за първи път в некропола във Варна, напр. жезлите, нагръдниците, диадемите и други предмети, изработени от злато. Докладчикът изтъкна, че въз основа на гробния инвентар и начина на погребването некрополът във Варна трябва да се датира във втората половина на IV хилядолетие пр. н.е.

Добро допълнение към основния доклад беше трасологичното изследване на оръдията и оръжията, открити в гробовете на некропола, извършено от н.с.к.и. н. К. Кънчев. Проучени са били общо 128 оръдия и оръжия от камък, кремък и мед, открити в 60-те гроба. Установено е, че оръдията и оръжията са изпълнявали 20 различни функции. Най-голям е броят на оръдията от кремък (ножове, стръгалки и други специализирани оръдия). От камък са изработени тесли, брадви, длета и др. Медните оръдия и оръжия са: брадви с дупка, плоски брадви, длета, пили, игли и едно копие. Оръдията и оръжията са приготвени специално за погребалния обряд.

Антропологичният материал от некропола е изследван от д-р Й.

Йорданов и д-р Г. Маринов. Авторите са направили опит за реконструкция на образа на погребания в гроб № 43. Установили са, че скелетът е на мъж на възраст 40—45 години. Това погребение е придружено с най-богат гробен инвентар от всички погребения със скелети в изпънато положение.

Предобедното заседание завърши с разглеждане на халколитния некропол, който се намира в западната част на гр. Варна, н.далеч от брега на Варненското езеро.

На следобедното заседание проф. Г. И. Георгиев прочете обобщителен доклад върху късния халколит в България в светлината на най-новите археологически проучвания. Той изтъкна, че през късния халколит (IV хилядолетие пр. н. е.) в днешните български земи, особено във Варненския черноморски край, където се намира некрополът, е цъфтяла висока материална и духовна култура. Отбеляза също, че Варненският некропол е пълноценен археологически паметник, който може да служи като важен исторически източник за изучаването на социално-икономическите отношения на къснохалколитното общество.

Акад. В. И. Георгиев разгледа въпроса за етническия състав на най-древното население в Северна България и по-конкретно във Варненския край. Въз основа на лингвистични и исторически данни той стига до извода, че районът, където се намира Варненският некропол, през IV хилядолетие пр. н. е. е бил обитаван от предшествениците на тракийското племе кризиси, за свидетелствувани на това място през по-късния епохи от писмените източници.

Първият ден на симпозиума приключи с разглеждането на из-

ложбата на материали от халколитния некропол, уредена специално в изложбения павилион в м. Аладжа манастир край Варна. Археологическите материали са показани комплексно, по гробни ями. Кратки, но съдържателни текстове, планове и цветни илюстрации огагледяват изложбата и дават по-пълна представа за съдържанието на некропола.

В следващите два дни на симпозиума бяха докладвани и разисквани научни доклади и съобщения, които се отнасят както до принципни проблеми на халколита, така и до конкретни изследвания в определени райони от Югоизточна Европа и Западна Мала Азия.

Д-р Х. Квита (Берлин) разглежда обстойно проблемите за абсолютното датиране по метода на радиоуглерод C-14 на халколитните култури в Югоизточна Европа и на Балканския полуостров. Д-р Е. Неуступни (Прага) говори за приложението на метода на математическия анализ при проучването на праисторическите некрополи, като използва данни от Чехословакия. Проф. К. Хоня (Декал, Илинойс) посвети своя доклад на приложението на термолуминисцентния метод за датиране на неолитните и халколитните селища. Западногерманският специалист по изучаването на златните праисторически находки д-р А. Хартман (Шутгарт) говори за видове злато през халколита и ранната бронзова епоха в долината на р. Дунав. Същият взе проби от златните находки от некропола във Варна, също от съкровището в Хотница, Великотърновски окръг, за да се установят чрез анализ видът и произходът на златото, от което са изработени. Разрешаването на този важен въпрос ще хвърли светлина върху икономическите и културните връзки на българските земи със съседни области през IV хилядолетие пр. н. е. Обширен доклад върху минното дело и металургията на мед през халколита в днешните български земи прочете съветският археолог д-р Е. Н. Черных (Москва). Той обърна особено внимание на откритите от българо-съветската експедиция през 1971—1974 г. 11 стари рудни разработки от времето на халколита в м. Мечи кладенец (Амбунар), Старозагорски окръг. Те имат форма на относително тесни карieri с максимална дължина до 80—110 м, ширина до 6—10 м и

дълбочина до 15—20 м. Общата им дължина е към 500 м. Подобни халколитни рудници са открити и на други места в България. Анализите на медни оръдия и предмети от селища в Старозагорски окръг (Караново и др.) и от Варненския некропол показват, че рудата, от която е получена медта за тяхното изработване, е добивана именно в рудните разработки в Мечи кладенец. Медта от тези рудници е проникнала далеч на север чак до Украйна и Молдавия (Триполье А и В). Резултатите от подробните проучвания на автора върху минното дело и металургията на мед през праисторическата епоха в България ще бъдат изложени в обширна монография. Д-р М. Новотна (Братислава) говори за началото на металургията в Словакия и връзките ѝ с Източния Балкан. Английският археолог д-р Д. Нандрис (Лондон) изложи своите схващания за „неолитния климакс“ (The Neolithic Climax), като посочи факторите, които го обуславят. Проф. М. Гарашанин (Белград) разглежда особеностите на локалните групи на къснохалколитния културен комплекс Салкуца — Криводол — Бубани — Хум I а в Централния Балкан (басейните на р. Морави и р. Вардар и Пелагония) и връзките им със синхронните култури на Балкана. Д-р Д. Гарашанин (Белград) докладва за една ранна вълна на миграция от степните области на Северното Черноморие на Балкана. В доклада на румънският археолог д-р Е. Комша (Букурещ) беше разгледан въпросът за употребата на медта от носителите на културата Гумелница на територията на Румъния. Неговият сънародник Н. Урсулеску (Сучава) се спира на проблема за началото и периодизацията на културите през халколита в Източните Карпати. Д-р М. Корфман (Иstanbul) направи преглед на резултатите от разкопките на праисторическото селище Демирчиюйюк в Северо-западна Анатолия през 1975 г. Той посочи културните връзки между Мала Азия и Балканите през неолита, халколита и ранната бронзова епоха. В. И. Маркевич (Кишинев) говори за проучванията на халколита в Молдавия.

Българските делегати докладваха за най-новите си изследвания на археологически култури от времето на халколита в различни покрайнини от нашата страна. По-

голямо внимание беше обърнато на археологически открития, които са направени в Североизточна България и имат отношение към некропола във Варна. Ст. н. с. Х. Тодоров а характеризира археологическата културна група Варна, която е разпространена покрай Черноморското крайбрежие. Тя е част от голямата етнокултурна област на културите Коджадермен — Караново VI — Гумелница. Варненският некропол принадлежи на население, което е имало такъв вид култура. А. Маркос изказа мнение, че селището, към което се отнася Варненският некропол, се е намирало на суша, а не е било на колно селище, разположено на брега на Варненското езеро. Н. Попов съобщи нови данни от разкопките на халколитната селищна могила при гр. Смядово, Шуменски окръг. Б. Николов запозна симпозиума с развитието на халколитните култури в Западна и Северозападна България и посочи характерните им черти. М. Кънчев докладва за новооткрити халколитни материали от селищната могила при с. Съдиево, Сливенски окръг. Л. Перничев а направи обобщение на проучените досега селища и жилища от времето на халколита в нашата страна. Ив. Панайотов разгледа типологическите различия между халколитните и раннобронзовите метални оръдия в България. Т. Г. Иванов проследи еволюцията на погребалния обряд и представите за задгробния свят през неолита и халколита. Г. Тончев а докладва за резултатите от разкопките на могилния некропол край с. Белоград, Варненски окръг. Погребенията (хокери) се отнасят към различни периоди на бронзовата епоха и по някои свои особености са сходни с погребенията във Варненския некропол. Д-р П. Боев докладва нови антропологични данни, които са получени от изследванията на скелети в халколитните некрополи в Голямо Делчево и Девня, Варненски окръг. Той е установил, че населението в Североизточна България през халколита е било смесено — местно и придошло откъм степите на Съветския съюз.

Симпозиумът беше закрит със заключително слово от проф. Г. И. Георгиев, ръководител на Секция за праистория при Археологическия институт на БАН и председател на Организационното бюро. Той обобщи резултатите от

разискванията и подчерта, че участниците в симпозиума са били единодушни в датирането на Варненския некропол към късния халколит, т.е. във втората половина на IV хилядолетие пр. н. е. (по метода C-14). Отбелязва също, че откритията във Варненския некропол са потвърдили по безспорен начин високия ръст на производителните сили и на културата на къснохалколитното общество във Варненския черноморски край. Това общество е имало по-сложна социална структура, отколкото се предполагаше досега. Проф. Г. И. Георгиев благодари

на всички участници за активното им участие в работата на симпозиума. Изказа също благодарност на домакините за много добрата организация на симпозиума и за гостоприемството им.

Преди закриването на симпозиума представители на делегациите по страни изказаха още веднъж възхищението си от забележителните открития във Варненския некропол и подчертаха тяхната голяма научна стойност за праисторията на европейския континент.

Във двудневна научна екскурзия участниците в симпозиума бя-

ха запознати с едни от най-забележителните праисторически обекти в Южна България, като селищната могила в Караново и новооткритите медни рудници при Стара Загора (Мечи кладенец). Показани им бяха богатите колекции от праисторически материали в музеите в Нова Загора и Стара Загора (Малка Верей).

Международният симпозиум по проблемите на халколита показва още един път големите постижения на праисторическата наука у нас през последните години.

Г. И. ГЕОРГИЕВ

XXI национална археологическа конференция

От 4 до 7 юни 1976 г. в Смолян бе проведена XXI национална археологическа конференция, организирана от Археологическия институт и музей при Българска академия на науките, Комитета за изкуство и култура — отдел „Музей и паметници на културата“ и Окръжен исторически музей, Смолян.

Конференцията беше открита от чл.-кор. проф. Д. Ангелов, директор на АИМ при БАН. Приветствие от името на ОК на БКП в Смолян поднесе Никола Кучмов — секретар на ОК на БКП.

Встъпителен доклад „XI конгрес на БКП и задачите на българската археология“ изнесе ст. н. с. Д. Овчаров от АИМ при БАН.

Първото заседание на конференцията беше посветено на археологическите проучвания в Смолянски окръг. В доклада на директора на ОИМ, Смолян, Н. Дамянов, „Състояние, проблеми и перспективи на археологическите проучвания в Смолянски окръг“, бяха разгледани основните постижения, проблеми и задачи, стоящи пред археолозите от окръга с оглед изпълнението на комплексната програма „Родопи“ за цялостно проучване историята на този край.

Н. с. М. Ваклинова (София) изнесе доклад на тема „Ранновизантийска базилика в района

на с. Гела“. Базиликата е дело на местната строителна практика и показва един сравнително рядко срещан тип — базилика с трансепт. Базиликата е обслужвала район, плътно заселен с местно тракийско население.

Н. с. В. Наиденова (София) в доклада си „Тракийски могилни некрополи в района на с. Гела“ подчерта основните резултати от петгодишните проучвания. Могилните некрополи се отнасят към края на бронзовата и началото на ранножелязната епоха и към началото на III в. Проучените 35 могили принадлежат на местно тракийско население, което запазва някои от характерните си погребални ритуали и през римската епоха.

Вл. Мирчев (Смолян) докладва съобщението „Разкопки на тракийски могилен некропол при с. Проглед“. В разкопаните четири могили са открити погребения чрез трупополагане и трупоишгаряне. Намерен е и интересен гробен инвентар.

*

Следобедното заседание бе посветено на резултатите от проучванията на праисторическите обекти в България през 1975 г. Ст. н. с. Н. Джамбазов (София) изнесе доклад „Изследвания на палеолита в България“, който съдържаше основните резултати от

разкопките в пещерата „Бачо Киро“ до Дряновския манастир и разкопките на палеолитното находище при с. Муселиево, Плевенски окръг.

Теренни проучвания на обекти от новокаменната и каменно-медната епоха са проведени както в Северна, така и в Южна България. К. и. н. А. Радунчева (София) и В. Мананова (Пазарджик) завършиха разкопките на селищната могила при гр. Ракитово. Проучени са две строителни нива, отнасящи се към ранния неолит. Установени са плановите на жилища с правоъгълна и трапецовидна форма. Особен интерес предизвикват каменните основи на някои жилища, както и големите глинобитни съоръжения — зърнохранилища. Керамиката, характерна за култура Караново I, показва известни локални особености по отношение на формата и орнаментиката.

Продължи проучването на неолитния обект Руец, Търговишки окръг. Спасителните сондажни разкопки, проведени от И. Ангелова (Търговище), следват трасето на напоителен канал. В сондажа са установени три строителни нива. Откритият материал, оръдия на труда, керамика и идолна пластика — е характерен за стария неолит.

Под ръководството на ст. н. с. Х. Годорова (София) с

участието на А. л. Бонев (София) бяха проведени разкопки на платото над язовир „Поляница“ до гр. Търговище. Установени са три периода на обитаване на селището:

1. Раннонеолитен пласт, към който се отнасят две жилища с правоъгълна форма и подковообразни основи на печи. Неолитният комплекс се отнася към първата фаза на култура Овчарово.

2. В пласта от ранната желязна епоха са проучени две надземни жилища с правоъгълна форма. Керамиката от този пласт намира аналогии с тази от култура Бабадаг I—III (Румъния). 3. Най-горният пласт е от епохата на късното средновековие (XIV в.).

Ст. н. с. Х. Тодоров в докладва и резултатите от проучването на некропола към селищната могила „Поляница“ до гр. Търговище. Некрополът е разположен на 200 м северозападно от могилата. Всички погребения са в свито положение (хокери), като жените са грижливо положени, докато мъжете често лежат по гърди с лице към земята. Гробните дарове, поставени в отделните гробове, не са много различни помежду си. Некрополът се отнася към първата половина на V хилядолетие пр. н. е.

Продължиха разкопките на неолитното селище Усое I и II при с. Аспарухово, Варненски окръг, под ръководството на ст. н. с. Х. Тодоров и Д. Златарски, директор на ГИМ — Дългопол. Проучени са землянки № 46, 56, 57 и 58. Откритите материали от землянка № 46 се отнасят към прехода между културите Усое I и Усое II, докато останалите са комплекс, принадлежащ към култура Усое II.

Под ръководството на П. Станев (Велико Търново) продължиха сондажните проучвания на неолитното селище при с. Самоводене, Великотърновски окръг. Установени са два културни пласта: горният се синхронизира с неолитното селище Качица, а археологическите материали от долния се свързват с културите Караново II — Караново III в Тракия. Открити са части от основи на опожарени жилища и подове на печи. Събран е богат археологически материал — оръдия на труда, керамика и идолна пластика.

Проведените от П. Станев разкопки на неолитното селище Качица в западната част на Велико Търново дадоха възможност

да се установи стратиграфията на културните напластявания: първият пласт се отнася към периода на османското владичество; вторият е от халколита (към него се отнасят няколко основи на печи, оръдия на труда и керамика); третият пласт е от неолитната епоха. Откритият материал от този пласт датира към края на култура Караново III — началото на Караново IV в Тракия и култура Усое II в Североизточна България.

Под ръководството на М. Чохаджиев в (Перник) бяха проведени спасителни разкопки на праисторическото селище в кв. Ленин в Перник. Животът тук е продължил през неолита и следващите праисторически епохи, античността и средновековието. Най-ранното поселение е от стария неолит. Засега може да се предположи, че неолитното селище е синхронно с културите Караново I — Кремиковци I — Чавдар I и представлява техен локален вариант.

М. Кънчев, директор на ГИМ, Нова Загора, извърши разкопки на праисторическо селище западно от Нова Загора. В проучения сектор беше изчерпан втори строителен хоризонт. Установени са планове на три жилища. По размерите и планировката си жилищата показват продължение на домостроителната традиция от култура Караново III и култура Караново IV.

Б. Николов (Враца) продължи спасителните разкопки в м. Лъката при с. Бреница, Врачански окръг. В културните напластявания са разграничени четири строителни нива, отнасящи се към ранния халколит. Установени са 14 жилища с правоъгълна форма, които частично или изцяло са горели. От находките най-голям интерес предизвиква керамиката, при която в отделните нива се проследява развитието на форми и орнаментика. Открити са повече от 60 съда, върху чиито дъна са врязани пиктограми и идеограми. Селището при Бреница представя първата фаза на халколита в Северозападна България и е синхронно с културата Караново V в Тракия.

Н. с. Н. Попов (Шумен) продължи проучването на селищната могила до гр. Смядово, Шуменски окръг. Проучени са първи и втори строителен хоризонт в западната част на селището. В силно опожарения втори хоризонт са установени районите на пет жилища. Сред археологическите материали привлича внимание

колективната находка от 16 цели и 25 фрагмента от кремъчни ножове, открити в жилище № 4. Намерените оръдия на труда, керамика, идолна пластика и др. се отнасят към късния халколит (култура Коджадермен — Гумелница — Караново VI).

Ст. н. с. Х. Тодоров в А. л. Бонев приключиха проучването на селище от прехода между халколита и ранната бронзова епоха, разположено на платото над язовира до с. Овчарово, Търговишки окръг. Откритият нов културен комплекс, състоящ се от пет осморкообразни землянки, отчасти запълва hiatusa между халколита и бронзовата епоха. Тази култура непосредствено предхожда култура Езеро и материалите типологически намират аналогии с тези от култура Черна вода I по Долни Дунав и се датират в периода 3600—3500 г. пр. н. е. (калибрирани дати).

На селището, разположено на острова на езерото при с. Дуранкулак, Толбухински окръг, ст. н. с. Х. Тодоров и К. Ботов (Толбухин) установиха следната стратиграфия на напластяванията: I—IV хоризонт се отнасят към средния и късния халколит, V хоризонт е преход между халколита и бронзовата епоха, VI хоризонт съдържа материали от ранножелязната епоха, а VII — от ранното средновековие.

А. л. Бонев и Р. Бошняков (Толбухин) извършиха сондажни проучвания на укрепеното селище в м. Дулапулак при с. Драганово, Толбухински окръг. Установени са три нива: най-горното съдържа ранновизантийска гребенчата керамика, второто се отнася към ранната желязна епоха, а третото съдържа материали от късния халколит.

Т. Г. Иванов (Разград) продължи проучването на селищната могила до с. Радинград, Разградски окръг. Разкопани са двата най-горни строителни хоризонта (III и IV). IV хоризонт е силно разрушен и частично опожарен. Установени са планове на 14 жилища с по две помещения. III строителен хоризонт е изключение на жилище № 1 и 3 не е горял. Разчистени са основите на 12 жилища, които не се различават от тези, открити в IV хоризонт. Археологическият материал от двата хоризонта се отнася към първата фаза на култура Коджадермен — Гумелница — Караново VI. В района на некропола са открити два гроба — № 3 и 4. Ин-

терес предизвиква инвентарът от гроб № 4, който съдържа медна брадва, накити от мида спондилус, слатна пластинка и др.

Продължиха археологическите проучвания на Варненския халколитен некропол в западната му половина под ръководството на н. с. М. Лазаров и н. с. И. Иванов (Варна). Открити са нови 16 гроба, които се разделят на две групи: символични погребения и гробове със скелети в изпънато и свито положение. По-голямата част от гробните дарове не се различават от откритите досега. Това обстоятелство свидетелствува за единство по отношение на погребалния ритуал през периода, в който е съществувал некрополът.

Принос към проучването на халколита в Тракия са резултатите от разкопките на селищната могила при с. Съдиево, Сливенски окръг, проведени от М. Кънчев и И. Георгиев (Нова Загора). На сектор от 350 кв. м в най-южната част на могилата са проучени четири жилища с правоъгълна форма. В направения сондаж са установени досега седем строителни нива. Получените данни и археологическият материал дават основание обектът да се отнесе към късния халколит.

Продължи проучването на селището на хълма Небеттепе в Пловдив под ръководството на н. с. А. т. Пейков (Пловдив). В северния сектор на определения за проучване район наред с керамиката от ранната бронзова епоха бе открито обрядно огнище в култово помещение, отнасящо се по всяка вероятност към същата епоха. Огнището с форма на пресечена пирамида е разграничено от пода с двойка успоредни линии, нанесени с шнур. Най-многоброен е материалът от ранножелязната епоха — предимно глинени съдове и фрагменти. Сред находките прави впечатление фигурката на мъж, близка по стил с енеолитната идолна пластика.

Ст. н. с. Г. Тончева (София) разкопа две надгробни могили с диаметър 8 м от некропола при с. Белоградец, Варненски окръг. Могилите са били укрепени с крепиди. Извършените чрез трупопологане погребения са единични, ориентирани юго-запад — североизток.

А. л. Бонев и М. Долмова (Кюстендил) проведоха сондажни разкопки на укрепеното селище до с. Таваличево, Кю-

стендилски окръг, и установиха, че обектът се отнася към римската, а не към бронзовата епоха.

Ст. н. с. Н. Джамбазов, н. с. Р. Катинчаров (София) и А. Йоцова (Видин) проведоха разкопки в пещерата Магура до с. Рабиша, Видински окръг. В сектор I, „Подмола“, са проучени три строителни нива. Получени са нови данни за плана, начина на изграждане и вътрешното устройство на жилищата в пещерата. Открити са голям брой основи на пещи, огнища и места за извършване на жар и пепел, малко оръдия на труда. Въз основа на керамичния материал пластът се синхронизира с ранния етап на култура Езеро в Тракия и с могилените погребения при с. Търнава, Врачански окръг. В сектор II, „Мечата дупка“, бе установен културен пласт с два хоризонта от ранната бронзова епоха и три от ранната желязна, отделени от стерилна прослойка.

Н. с. Р. Катинчаров и М. Кънчев продължиха спасителните разкопки на селищната могила в Нова Загора. Проучен бе VII и част от VIII строителен хоризонт. Нови и интересни са данните за плана, начина на изграждане и вътрешното устройство на жилищата. Сред откритите находки преобладава керамичният материал. Формата и орнаментът на глинени съдове са характерни за втората половина на ранната бронзова епоха (етап Михалич).

Продължиха спасителните разкопки на селището до с. Балей, Видински окръг, проведени от н. с. Р. Катинчаров и А. Йоцова. В III строителен хоризонт са разчистени части от основи на пещи и отделни дупки от колове, които не дадоха възможност да се установи формата и плановете на жилищата. В IV строителен хоризонт бе установен за пръв път цялостен план на жилище с правоъгълна форма, ориентирано изток — запад. Жилището е с две помещения и пред верие (мегарон). В IV строителен хоризонт броят на оръдията на труда е незначителен, накитите от бронз са предимно висулки, игли и пластинки. Глинени съдове, украсени с канелюри и s-овиден орнамент (характерен за ранножелязната епоха в пещерата „Магура“), дават основание да се смята, че къснобронзовата култура в Северозападна България е послужила за основа на културата през ранната желязна епоха в този район.

През 1975 г. бяха проведени и няколко теренни обхождания. Студентът от Историческия факултет на СУ „Климент Охридски“ В. Николов обходи над 50 кв. км площ в м. Побитите камъни до Варна и установи три нови мезолитни находища (Слънчево I, Слънчево II и едно в района на централната група на Побитите камъни). Събрана е колекция от кремъчни оръдия на труда. В продължение на два месеца н. с. К. Кънчев (София) проведе експедиция за издирване на кремъчните находища в България. Регистрирани са 100 находища в Южна и Североизточна България. Голямо научно значение има проучването на праисторическите обекти по долината на р. Струма. Проф. Г. Георгиев (София) проведе теренни обхождания в този район с цел установяване на неизвестни праисторически селища. Регистрирани са четири обекта, отнасящи се към различни периоди на неолитната епоха.

Ст. н. с. Г. Тончева и Р. Василев (Благоевград) проведоха сондажни проучвания на укрепеното селище в м. Кайменска чука в кв. Струмско, Благоевград. Откритите фрагменти от глинени съдове показват близки аналогии както с керамиката от култура Градешница в Северозападна България, така и с керамиката от халколитни култури в Северна Гърция и могат да се отнесат към първата половина на халколита.

*

На заседанието, посветено на античната и късноантичната култура в българските земи, бяха изнесени шест основни и един обобщителен доклад. Те представиха резултатите от археологическите проучвания на антични обекти през 1975 г.

Г. Китов (София) докладва за проучванията на тракийски надгробни могили край селата Черни Вит, Смочан и Гумощник, Ловешки окръг, проведени с участието на П. Павлов (Ловеч). Намерените материали обхващат периода от VIII в. пр. н. е. до I в. н. е. В могилите край с. Гумощник са установени два вида погребален ритуал — трупопологане и трупозгаряне и полагане върху кладя.

П. Балабанов (Бургас) направи съобщение за резултатите от проучването на надгробна могила при Поморие. Находките от разкритото погребение, пре-

димно женски накити, са датирани в края на елинистическата епоха.

Проф. В. Велков с колектив (проф. А. Л. Фол, доц. Л. Гетов, н. с. А. Л. Димитрова, н. с. З. Л. Гочева и Н. Танчева) изнесе доклад за разкопките на тракийския град Кабиле. През 1975 г. са проведени проучвания за установяване цялостния план на базиликата, за разкриване на късноантичната крепостна стена и на могилите от трако-римския некропол. Под ръководството на н. с. Ал. Димитрова е изследвана базиликата, която е построена през първата половина на IV в. пр. н. е. и се очертава като една от най-монументалните старохристиянски сгради в диоцеза Тракия. Проучването на крепостната стена е продължило под ръководството на доц. Л. Гетов и н. с. З. Л. Гочева. Установено е наличието на две крепостни стени. Открита е порта (южна), останки от двата бастиона, които я оформят, и протейхизма на разстояние 9,7 м. В североизточната част на града е разкрита голяма сграда, долепена до крепостната стена. В едно от помещенията ѝ е открито зазидано съкровище от 24 златни монети от VI—VII в. Проучени са тракийските могили № 2 и 3 от южния некропол на града. Те са били издигнати през II в., а през IV в. тук са погребани траки, приели християнството, но запазили своите погребални обичаи. Археологическите материали и епиграфските паметници дават нови данни за историческото развитие на Кабиле от края на II хил. пр. н. е. до началото на VII в. на н. е., когато градът е разрушен при нашествието на аварите.

Г. Александров (Михайловград) докладва за резултатите от разкопките на архитектурния комплекс „Антична вила № 2“, разкрита североизточно от Михайловград. Особен интерес представлява една ротонда с диаметър 22,6 м с 12 трапецовидни зидани колони и една тринадесета, разположена в центъра на сградата. Между колоните е имало сводове, покривът е постан с дъговидни керемиди. Все още не е изяснено предназначението на сградата. В същия комплекс е проучена трета баня, в чийто план са интересни трите екседри, превърнати над суспензурата във вани. Северно от банята е проучена сграда с контрафорси отвън и колони отвътре (хореум), втора в тази вила. В сградата са открити коливтивна

находка от 656 медни монети и мраморен слънчев часовник. На около 200 м югозападно от вилния комплекс е разкрит некрополът при вилата, ограден със зид с контрафорси. Проучени са четири големи гробници-мавзолеи.

П. Доневски (Силистра) изложи резултатите от спасителни разкопки в жилищен комплекс „Младост“, Силистра. Разкрити са няколко сгради от римската и късноантичната епоха, най-ранната от които се състои от 12 правоъгълни помещения и се датира във II—III в. По-късно тук е изградена друга, по-представителна сграда, снабдена с хипокауст. Разкрита е и банята към нея. Сградата е датирана в IV в. Проучена е и още една постройка със зидове на кал от най-късния строителен период.

Д-р К. Л. Вахтел (ГДР, Берлин) събщи за резултатите от съвместните българо-немски разкопки при с. Кривина, Русенски окръг, с които се продължава проучването на късноантичния кастел Ятрус (IV—VI в.) и на ранносредновековното българско селище над развалините му. Заслужава да се споменат разкопките на главната сграда на кастела (принципиалта) и на една постройка от VI в. с кръгло каменно съоръжение с диаметър около 3 м (пеш?). От находките особен интерес представляват 45 златни монети от средата на X в., надпис с посвещение на Либер и Либера и бронзова статуетка на Минерва. По време на разкопките са направени опити с инфрачервена фотография.

Г. Кабакчиева (София) изнесе обобщителен доклад за проучванията на останалите обекти през 1975 г.

Ст. н. с. Г. Тончева (София) и Д. Златарски (Дългопол) са продължили проучването на тракийско селище от ранножелязната епоха край с. Сава, Варненски окръг. Разкрита е голяма правоъгълна сграда с пещи за изпичане на глинени съдове и са открити много керамика и печати (от глина, кост и камък). Сградата — грънчарска работилница е датирана в VII в. пр. н. е.

С проблемите на изследванията върху поселищната система и хронологията на тракийската култура са свързани разкопките при с. Пшеничево, Старозагорски окръг. Под ръководството на ст. н. с. М. Чичкова с уастието на Д. Гергова (София) се проучва секторът в южния край на се-

верозападната част на селището. Разкрит е жилищен комплекс (10 помещения) и е направена проверка на стратиграфията. Проучените обекти принадлежат на последния жилищен хоризонт на селището от старожелязната епоха.

Н. с. Ив. Панайотов (София) продължава проучването на тракийска крепост в м. Момино кале край с. Скобелево, Пловдивски окръг. Установено е, че животът в крепостта води началото си от старожелязната епоха.

Под ръководството на н. с. З. Л. Гочева (София) продължават разкопките на тракийската крепост при с. Краево, Софийски окръг. Разкрита е част от крепостната стена от предримската епоха и е установено, че такава е съществувала и през късната античност.

Под ръководството на същата е започнало изследване на крепостта при с. Малко Чочовене, Сливенски окръг. Разкопани са част от крепостната стена и входът ѝ в западната част на възвишението. По всяка вероятност проученото крепостно съоръжение е от предримската епоха.

Изследванията на археологическия комплекс в м. Меден рид край Созопол под главното научно ръководство на ст. н. с. Ив. Венедиков продължават. Разкопките на крепостта в м. Малкото кале са ръководени от М. Домарадски (София). Проучени са пластове от V—IV в. пр. н. е. и е започнало изследване на тези от старожелязната епоха. Проучването на некропола на крепостта е поверено на н. с. Ив. Карайотов (Бургас). В разкопания сектор от най-голямата могила на некропола засега не е открито погребение.

Н. с. Ив. Василчин (Толбухин) провежда разкопки на тракийски некропол при с. Кръгулево, Толбухински окръг. Разкрити са 17 погребения чрез трупоиизгаряне.

Г. Гинев (Търговище) е проучил могила № 2 при с. Краево, Търговишки окръг. Открито е едно погребение, извършено чрез трупоиизгаряне, което е направено извън могилата. Находката е датирана в IV в. пр. н. е.

Край с. Лъвино, Разградски окръг, са проведени спасителни разкопки под ръководството на Т. Г. Иванова (Разград). Разкрити са осем погребения чрез трупоиизгаряне, датирани в IV в. пр. н. е.

В Южна България са продължили разкопките на могилен некропол при с. Кочан, Благоевградски окръг. Под ръководството на Д. Гергова (София) са разкрити 12 погребения чрез трупополагане. Металните находки от могилата датират погребенията в края на VIII и началото на VII в. пр. н. е.

Продължава изследването и на трако-римския некропол при с. Тъжа, Старозагорски окръг, под ръководството на Г. Табакова-Цанова (Казанлък) с участието на М. Домарадски (София). Изцяло е проучена могила № 5, където е открито погребение чрез трупоизгаряне и е започнало изследване на могила № 11.

Под ръководството на н. с. Ив. Карайотов (Бургас) са проведени разкопки на тракийска надгробна могила между селата Просеник и Горица, Бургаски окръг.

М. Цанева (Созопол) продължава проучването на античния некропол на Аполония Понтика. Разкрити са 43 погребения, извършени повечето чрез трупополагане и ориентирани в посока изток — запад. Погребеният инвентар е много разнообразен и потвърждава дадената вече датировка (V — началото на III в. пр. н. е.).

През октомври 1975 г. край с. Борово, Русенски окръг, е проведено второто археологическо проучване на мястото, където през 1974 г. бяха открити сребърни съдове. Намерени са части от съдовете: втората дръжка на сребърното блюдо, второто крило на сфинкса, протоме на един от ритоните, малка сребърна пластинка. Потвърдено е, че съдовете са гробни дарове от погребение на знатен тракиец през IV в. пр. н. е.

Изследванията на Улпия Ескус при с. Гиген, Плевенски окръг, са извършени под ръководството на ст. н. с. Т. Ив. Иванов. Проучени са три сектора с цел да се добият нови данни за размерите на ареата на форума и храма, разположен на северната му къса страна. Разкрити са още 40 м от източния стилобат на форума. В трите проучени сектора са изследвани два основни културни пласта: първият — римски и ранновизантийски, и вторият — отнасящ се към българското средновековно селище от XI—XIV в.

Продължават проучванията на българо-полската експедиция в Нове при Свишов. Под ръковод-

ството на ст. н. с. М. Чичиков — в българският колектив провежда разкопки на търговски комплекс, открит северно от декуманус максимус. В южната част на сектора са разкрити пет помещения в единен верижен план. Чрез сондажи е продължило издирването на източната крепостна стена на Нове I, трасето на която е установено в квадрати XIX и XXVI. Ив. Василчин (Толбухин) е проучил гробница, разкрита случайно на около 250 м западно от Нове.

Полските археолози под ръководството на доц. д-р Л. Прес са проучили сектора край южната страна на форума, където са открити основите на голяма обществена сграда (принципия).

Край с. Хърлец, Врачански окръг, продължават разкопките на античната крепост Августа. Под ръководството на Сп. Машов (Враца) са разкрити около 60 м от куртината на северната крепостна стена, две междинни U-образни кули и североизточната ъглова кула. Като горна граница за съществуването на крепостта се предполага краят на VI и началото на VII в.

Под главното ръководство на ст. н. с. Т. Ив. Иванов колектив от археолози от АИМ и ОИМ, Велико Търново, провежда изследването на римския и ранновизантийския град Никополис ад Иструм при с. Никюп, Велико-търновски окръг. Проучванията са съсредоточени в разкриване на части от главните улици на града източно, северно и южно от форума. Разкрити е и западната — къса страна на монументална сграда на изток от кардо максимус.

Н. с. Б. Султов (Велико Търново) и Д. Цочев (Велико Търново) ръководят проучванията на античните керамични центрове край Павликени и с. Бяла Черква, Велико-търновски окръг. Край Павликени са разкрити три пещи, всяка от които е с две етажно разположени камери. Край с. Бяла Черква са проучени две нови сгради, част от голям архитектурен комплекс и три пещи за строителна керамика.

А. т. Писарев (Велико Търново) е провел спасителни разкопки на надгробна могила в м. Могиликите край гр. Стражица. Разкрити са седем погребения чрез трупоизгаряне, датирани в края на II и началото на III в.

Продължава проучването на антична Сердика. Под ръковод-

ството на ст. н. с. М. Станчева (София) се изследва пространството извън западната крепостна стена в участъка, заключен между улиците „Трапезица“, „Цар Борис“, „Ломска“ и „Жданов“. Разкрити са сгради, датирани в късната античност. На ул. „Вашингтон“ е открит блок с лявата половина на намерения през 1974 г. строителен гръцки надпис за построяването на крепостните стени на Сердика при императорите Марк Аврелий и Комод (176—180 г.).

В м. Градище при гр. Костинброд под ръководството на В. Божилова (София) са разкрити 4 помещения от проучваната обществена сграда. В две от тях, снабдени с хипокауст, е открита полихромна мозайка с геометричен орнамент.

Проведени са спасителни разкопки под ръководството на н. с. Л. Слокоска (София) на обект „Поликлиника“ в Кюстендил. Проучен е интересен архитектурен комплекс — части от две инсули с магазини в южната страна и вътрешен двор към тях. Открита е колективна находка от 273 медни императорски монети от Хадриан до Проб. Продължило е разкриването на крепостната стена на „Хисарлъка“, където са проучени 18 м от куртината на северната крепостна стена, 9 м от източната и кръглата ъглова кула между тях.

Под ръководството на ст. н. с. Л. Ботурова (Пловдив) са проучени крепостни съоръжения и обществена сграда (булевартион) на римския Филипопол. Продължава изследването и на амфитеатъра.

Ст. н. с. Д. Николов (Стара Загора) е ръководил разкопки на голяма обществена сграда източно от термите на Августа Траяна. Продължило е разкриването и на самите терми. Интерес представлява откритото в една от залите късноантично съоръжение, украсено със стенописи.

В централната сграда на вилата при Ивайловград са извършени допълнителни археологически проучвания под ръководството на ст. н. с. Я. Младенова (София). В едно от западните помещения под сега съществуващата мозайка е открит поранен мозаичен под.

При с. Тръпклево, Сливенски окръг, са проведени спасителни разкопки на могилен некропол под ръководството на Н. Станчева (Ямбол).

Ст. н. с. Д. Джонов (София) е ръководила проучването на северната страна на крепостта „Калето“ при Берковица. Установено е, че теренът между двете крепостни стени е останал незастроен.

Същата е ръководила и разкопките на римска вила при с. Забел, Пирнишки окръг. Проучена е част от баня, при изграждането на която е употребен непознат и твърде разнообразен керамичен материал.

През 1975 г. е изследвана сграда XVIII в южния сектор на късноантичния кастел Ятрус под ръководството на н. с. Г. Кузманов (София).

Проучванията на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг, са съсредоточени в два сектора — западната крепостна стена и вътрешността на града. Под ръководството на н. с. Ст. Дамьянов (София) е изследвано пространството между кули № 5 и № 6. Във вътрешността изцяло са разкрити сгради VI и VIII и отчасти — VII и IX. В сградата VIII е открита втора богата находка от земеделски сечива и занаятчийски инструменти.

Под ръководството на А. Балканска (София) са продължили разкопките на цитаделата на ранновизантийската и късносредновековна крепост Калиakra.

Б. Чимбулева (Несебър) е провела разкопки на късноантична баня, от която е разкрита централната част.

В м. Парлозите при с. Арчар, Видински окръг, под ръководството на Й. Атанасова и н. с. В. Вълков (Видин) са проведени спасителни разкопки на двукамерна зидана гробница, датирана в III—IV в.

В Сандански под ръководството на н. с. Г. Кузманов (София) са проведени спасителни разкопки на късноантичен некропол, датиран в IV в.

На края на заседанието Брайан Хобли, главен археолог при Лондонския музей, гост на Националната археологическа конференция, запозна участниците с резултатите от разкопките в Лондонското Сити през периода 1974—1975 г.

*

През 1975 г. продължиха археологическите проучвания на старобългарските столици Плиска, Преслав и Велико Търново,

също и на редица други средновековни обекти в страната. Резултатите, постигнати от колективите в Плиска и Преслав, бяха отчетени от н. с. Т. Тотев (Шумен).

На западната крепостна стена северно от портата разкопките са проведени от ст. н. с. В. Анонов с участието на Ст. Витлянов и Ив. Йорданов (Шумен). Проучени са 420 м, с което западната крепостна стена е разкрита по цялото си северно протежение. Разкрита е петогълна кула със следи от по-късни преустройства. Върху голям брой от каменните блокове на крепостната стена са открити врязани рисунки-графити с твърде разнообразна тематика. Интерес представлява една от рисунките, изобразяваща конник, обграден с ореол — слънце.

Покрай вътрешното лице на крепостната стена са открити няколко полувкопани жилища (IX—XI в.). Проучени са и 40 гроба от християнски некропол с инвентар от гривни, обеци, мъниста, торкви и др. Археологическият материал определя три периода в съществуването на тази част от вътрешния град: I. Изграждане на крепостната стена — началото на IX в. II. Преустройство на крепостните съоръжения и изграждане на вкопаните жилища — X в. III. Разрушаване на крепостната стена и поява на некропола от X—XI в.

Н. с. Л. Дончева (София) продължи проучването на западната крепостна стена южно от портата. В сектора между портата и южната петогълна кула са открити седем пещи за производство на стъкло и многобройни рисунки-графити, вдълбани по вътрешните стени на блоковете от кулата и крепостната стена.

Н. с. Р. Рашев (Шумен) проучва външния укрепителен пояс. Изследваният главен вход на земляния лагер, разположен в източния сектор на Плиска, лежи почти на една ос с източната порта на вътрешния град.

Н. с. Р. Рашев проучи и част от земляното укрепление при с. Цар Крум. Според изследвача то се свързва подата със старобългарската каменна крепост във вътрешността му (VIII—IX в.).

Н. с. П. Георгиев и Ст. Витлянов (Шумен) продължиха проучванията в сектора, разположен северно от Голямата базилика. Разкрита е триделна по план сграда с хипокаустна система при северозападния ъгъл на манастирската оградна стена,

а също и монументална жилищна сграда с триделен план, разположена в средата на двора, която се свързва с нартика на базиликата посредством портик. Открити са два словни печата на Георги, архиепископ на България. Северно от базиликата е проучена баня с кръстовидна форма на топлото помещение и каменни хипокаустни колонки в приземието, разположена в съседство с големия кладенец и датирана в IX—XI в.

В Преслав са проведени разкопки на вътрешната крепостна стена от ст. н. с. Д. Овчаров (София) и колектив. Завършено е изследването на стената в района на „Чупката“ и е изяснена окончателно посоката на куртината, която е запазена само в субструкция с ширина в горната част около 3,00 м. При шосето е установено, че крепостният зид и тук е запазен само в субструкция и има същата конструкция като този при Чупката. Разчистени са и 12 гроба от християнски некропол от XIV в. Ст. Лисичков (София) продължава разкопаването на източната крепостна стена в северната част на вътрешната крепост. Разчистени са части от куртината, запазена на височина от 2 до 4 реда блокове от суперструкцията. Материалите са от три периода: IX—X в., XI—XII в. и XIII—XIV в.

Разкопките в манастирския комплекс в м. Манастира се провеждат от н. с. Т. Тотев и н. с. П. Георгиев (Шумен). Разкрити са постройките върху южната тераса, представляващи четири редици верижно свързани помещения. Те очертават значителен по размери двор, затворен от север с южния зид на манастирската сграда. Съоръженията и материалите потвърждават мнението, че тези постройки са от X в. и в тях е изработвана мраморна декоративна украса. Върху източната тераса са проучени две помещения от верижно разгърнатата постройка с посока запад—изток с две пещи за опалване на рисуванa керамика.

Разкопките в югонизточната част на гражданския комплекс в м. Селище са проведени от н. с. К. Константинов (Шумен). Разкрити са две двуделни и части от други три сгради от IX—X в. При някои от сградите са извършени преустройства, които се отнасят към края на X—XI в.

Под ръководството на проф. Ст. Ваклинов, с участието

на н. с. М. Ваклинова и И. Щерева (София) проучванията на дворцовия комплекс в Преслав бяха съсредоточени в три сектора. Извън североизточния ъгъл на Тронната зала е установено, че първоначално северната входна част е била с друг план, който не може да бъде определен с точност поради факта, че останките от първия строителен период са включени в стените, издигнати по-късно на това място. На изток, извън сегашните очертания на дворцовата стена, е имало крило на сградата, което по-късно е престанало да съществува.

Южно от представителните дворцови сгради е проучена верижна постройка с дължина 38 м, разположена в северозападния ъгъл на южния двор. Разпределена в долния приземен етаж на 7 почти еднакви, отворени на юг помещения, сградата е била с богата декоративна украса, за което свидетелствуват многобройните детайли от разноцветни мрамори и камък от опус сектите на подовите, корнизите и парапетите.

През 1975 г. н. с. Р. Пашев (Шумен) е провел разкопки в Мадара на някои от сградите на архитектурния комплекс северно от скалния релеф, известен под името Скално светилище. Установено е, че основите на сградите са вкопани в културен пласт с материали от латенския и римския период. Проучени са и 17 гроба от средновековен християнски некропол от XIV в.

Доклад за разкопките във Велико Търново изнесе н. с. А. т. Попов (Велико Търново). Проучванията са проведени на хълма Царевец, манастирския комплекс „Св. Четирисет мъченици“ и Килифаревския манастир.

Н. с. И. в. Джамбов (Търново) е работил в сектора върху югоизточния склон на Патриаршията. Разкрити са 6 постройки с основи от ломени камъни, споени с кал. Повечето от постройките са с форма на неправилен четириъгълник. Проучени са и гробове от християнския некропол при църква № 5. Археологическият материал свидетелства за най-интензивен живот в този район на Царевец през XIII—XIV в.

Разкопките на обект 13 — северозападна крепостна стена — бяха проведени от н. с. Й. А. л. е. к. с. и. е. в. (Търново). Културните напластявания са от четири периода — тракийски, ранновизантийски, средновековен български и турски. Проучена е ранновизан-

тийска сграда с две помещения — южно правоъгълно и северно с трапецовидна форма. В средновековния културен пласт с дебелина 0,60—0,80 м са разкопани отделни зидове, които лежат върху разрушени ранновизантийски сгради. Открити са предмети на домашния и военния бит, накити и украшения, битова и сграфито-керамика. Към турския период се отнасят няколко жилищни помещения и калдъръмена настилка. Откритите материали — фрагменти от битова керамика, няколко монети, лули и фаянс, са сравнително малко.

В обект № 11 П. Станев (Търново) е проучил турския културен пласт. Разкрити са две двуделни жилища, два калдъръма с посока изток—запад и плочник при едно от жилищата.

П. Славчев (Търново) е проучил района на алеята от Малката порта до двореца. На дълбочина 0,60 м е открита настилка от трамбована пръст с набити дребни речни и ломени камъни (XIV в.). Под нея е разчистено улично ниво, изградено от поголеми плочести камъни, което лежи непосредствено върху разрушени ранновизантийски сгради.

Той е работил и на обект 17, разположен на западния склон на Царевец. От ранновизантийския период са разкопани три сгради с материали предимно от строителна и битова керамика. От III—X в. са открити фрагменти от битова керамика и ломени камъни от разрушени жилища. Най-интензивен живот в този сектор е имало през Втората българска държава. Разкрити са части от седем сгради, при две от които за субструкция са използвани ранновизантийски строежи. Интерес представлява позлатената стеатитова иконка на светец-воин. Изображението върху нея изследвача условно идентифицира с образа на св. Теодор Стратилат или Тирон. Проучени са и 15 гроба от некропола, свързващ се с обект XVI при църква № 13 и манастирския комплекс към нея. От турския период са проучени шест жилища и няколко улични нива.

В обект 14 разкопките се извършват от А. т. Писарев (Търново). На средновековния български период принадлежат правоъгълна сграда с огнище и многоброен битов материал. Към турския се отнасят три сгради с каменна настилка покрай тях и ограден зид.

Н. с. А. т. Попов (Търново) е проучил турския културен пласт в обект 15. Разкрити са три сгради и силно разрушени зидове. Многобройният археологически материал показва, че в този район на Царевец през турския период е съществувал доста интензивен живот.

Л. Квинто (Търново) провежда разкопки на обект 3 — южен склон на Патриаршията. Проучени са няколко зида и части от две силно опожарени сгради, които се отнасят към три строителни периода, включващи се в рамките на Втората българска държава. Четирите християнски гроба са от края на XII — началото на XIII в.

Т. Овчаров (Търново) е проучил терена на терасата, разположена югоизточно от Патриаршията, където има само останки от средновековния културен пласт, а именно пет частично запазени едноделни жилищни помещения, градени от ломени камъни на кал.

Н. с. А. т. Попов е продължил проучването на манастирския комплекс „Св. Четирисет мъченици“. В югозападната му част са установени три строителни периода. Разкрити са частично две сгради и част от крепостната стена с кула, отнасящи се към отбранителната крепостна система на манастирския комплекс.

Доц. Янка Николова (Търново) продължи проучванията на Килифаревския манастир. От крепостните съоръжения са разкрити два входа, една ъглова кула и две стълби. Продължава проучването на трикорабната базилика, голяма четириъгълна сграда и на еднокорабна църква с притвор. Стените на последната са били изградени отвън с декоративен градеж от редуващи се каменни и тухлени пояси, като аркираните ниши са увенчани с низове от кръгли зелени декоративни чашки с четирилистни розети между тях.

Интерес предизвика докладът на д-р Й. Йорданов (Варна) за направената от него портретна реконструкция на лицето и главата на чъргубил Мостич.

Д. Серафимова (Благоевград) е проучила средновековен славянски некропол край с. Туховище, Благоевградски окръг, със 119 гроба. Погребенията са по християнски обичай. Гробовете са изградени от страни и покрити отгоре с плочести камъни. Открит е многоброен погребален инвентар: глинени съдове,

принадлежащи към славянския тип, с малки и средни размери без дръжки, и съдове, които по форма показват византийско влияние. Голямо разнообразие показват накитите — гривни, пръстени, обеци, огърлици и др. Некрополът край с. Туховище се датира в X—XI в.

Завършили са проучванията на Д. Димитрова (София) в крепостта „Калето“ край с. Ръждавица, Кю тендилски окръг, в която са разкопани две сгради и част от крепостна стена от V—VI в. Разкрити са и материали от селище от IX—X в. Най-интересен е бил животът в крепостта през Втората българска държава. Проучени са седемстенна кула-жилище, запазена на височина 4,50 м, и една църква. В западната част на платото е разкопана сграда, градена от ломени камъни с външна сантрачна система. Градежът и откритите материали я датират след XV в.

Обобщителен доклад за проучванията на останалите средновековни обекти през 1975 г. изнесе Д. Топтанов (София).

Продължава работата на съвместната българо-полска археологическа експедиция на ранносредновековната крепост при с. Одръци, Толбухински окръг. Българският колектив под ръководството на проф. Ст. Михайлов (София) и участието на н. с. Л. Дончева и Д. Топтанов продължи разкриването на крепостната стена. Открита е нова, четвърта по ред кула. Тя е с почти квадратна форма, застлана с големи каменни плочи с потеря в северната страна. На ранновизантийския период принадлежат и две правоъгълни по план постройки, прилепени до южната страна на по-рано откритото караулно помещение. Към периода IX—X в. се отнася разположеното върху четвъртата кула помещение с пеш в югоизточния ъгъл. Между многобройния средновековен битов материал интерес представлява една бронзова тока с релефно изображение на лещакон.

М. Димитров (Балчик) продължи разкопките на ранновизантийската крепост, разположена край града. На 53 м източно от кула № 1 е разкрита трета кула с форма на правилен трапец. Стените са градени от неособено прецизно обработени каменни блокчета, наредени шахматно. Откритият в кулата археологически материал датира от V—VI в. На

север от кулата непосредствено до крепостната стена бе разкрит саркофаг, изграден от големи каменни плочи. Погребеният е положен по гръб с глава на изток. Откритите в саркофага три стъклени балсамария, стъклена чаша и червена глинена паница го датират в късния римски период.

Завърши проучването на крепостта в м. Папазлъка при с. Фотиново, Кърджалийски окръг, проведено от проф. Ст. Михайлов и Ив. Балкански (Кърджали). Разкрити са основите на крепостна стена от IV в., запазена само в отделни сектори. Животът на това място е бил възобновен през Втората българска държава. На този период принадлежат еднокорабна църква с притвор и няколко стопански сгради, открити в източната част на крепостта. Зидовете са градени от ломени камъни, споени с кал.

Продължават проучванията на крепостта при с. Дебнево, Ловешки окръг, от Ив. Захариев (София) и М. Цачева (Ловеч). Разкрита е втора крепостна стена с дължина около 120 м с допълнително построена кула към нея. Разграничават се три строителни периода, включващи се в границите на IV—V в. От XIV в. са разкрити жилищни постройки, две от които с верижен план. Почти всички помещения имат пеш в един от ъглите. Проучени са нови 64 гроба от християнския некропол от XVI—XVII в.

Под ръководството на проф. А. т. Милчев (София) с участието на К. Койчева (Габрово) продължават разкопките в м. Градът край с. Батошево, Габровски окръг. Разкрита е част от северната крепостна стена с дебелина 2,20 м, градена от добре обработени камъни, споени с хоросан. Южно от нея са проучени 4 постройки, разположени в редица. Градежът на зидовете е изпълнен много грубо от ломени камъни и кал. Между помещения 2 и 3 е разкрита част от каменно стълбище със запазени 12 стъпала. Откритите материали датират крепостната стена и помещенията в VI в. Намерени са, макар и малко на брой, керамични фрагменти от съществувалото на същото място поселение през XI—XIV в.

Същите археолози провеждат разкопки и на крепостта в м. Градище край Габрово. Открити са две силно разрушени помещения, градени от грубо обработени камъни, споени с кал. Наличието на голямо количество части от тухли

предполага употребата им в изграждането на зидовете. Помещенията датират от V—VI в. Към същия период се отнася и разкопаната източна част на двукорабна базилика. Стените ѝ са градени от обработени камъни, споени с хоросан, като на височина над 1,00 м е практикувана и смесена зидария. В изграждането на базиликата се забелязват два строителни периода — първоначално е била построена еднокорабна базилика, към която в началото на VI в. е пристроена още една част — по-малкият южен кораб. Вътрешността на базиликата е със стенопис.

Ст. н. с. Ж. Вържарова (София) провежда разкопки на няколко ранносредновековни обекта. При проучването на ранносредновековното селище при с. Гарван, Силистренски окръг, са открити няколко жилища-полуземлянки, принадлежащи на два културни пласта — VI—VIII и VIII—X в. Най-голям интерес представлява една от землянките, в която освен раннославянската керамика е открита за първи път и цялата дървена конструкция на жилището. Не с по-малко значение е и едно помещение от IX—X в., в което са открити 5 пещи. Особено интересни са намерените в жилищата човешки идолчета, които се датират от VI—VIII и VIII—IX в. До този момент в селището са проучени над 85 жилища.

Под ръководството на ст. н. с. Ж. Вържарова с участието на К. Капелкова (София) започнаха разкопки на средновековен некропол от X—XI в. при с. Оброчище, Толбухински окръг. Открити са 26 християнски гроба. Между инвентара, намерен в тях, от особено значение са накитите — диадеми, сребърни обеци — и някои предмети на бита — част от ведро, косер, ключ и гърнета.

При проверката, извършена от проф. Ст. Михайлов в около откритите от него по-рано саркофази до Голямата базилика в Плиска са се очертали още 10 гроба. Те са разкопани от ст. н. с. Ж. Вържарова, която проучва целия некропол. Три от гробовете, разположени в непосредствена близост до саркофазите, са с богат инвентар — златни копчета, сърмена тъкан и златна обеча отъясно на черепа на мъжки скелет. Много са белезите, които показват, че погребенията в разкритите гробове и саркофази са извършени в края на IX и началото на X в.

Продължава съвместната археологическа експедиция на АИМ при БАН и АН на ГДР при с. Кривина, Русенски окръг. От българска страна проучванията се извършват под ръководството на ст. н. с. Ж. Вължарова, с участието на Р. Василев (София), В. Димова (София) и Т. Балабанов (Шумен). Разкрита е площ от 300 кв. м, в която са проучени 4 полуземлянки с богат керамичен материал от напълно запазени гърнета от IX—X в. При едно от жилищата бе проследена изцяло дървената му конструкция.

Случайно в с. Николово, Русенски окръг, се попада на двубреден средновековен некропол, на който провежда спасителни разкопки Д. Станчев (Русе). Разкрити са 74 християнски гроба. Погребаните са поставяни направо в земята или в дървени ковчези с правоъгълна или трапецовидна форма. Керамичните съдове, мънистата, копчетата, обеците, пръстените и др. дават възможност за датиране на некропола от края на IX до първата половина на XI в.

Д. Аладжов (Хасково) проведе спасителни разкопки на средновековен некропол от XI в. в м. Асенова крепост край с. Клокотница, Хасковски окръг. Разкрити са основите на сграда, градени с ломен камък и бял хоросан, които по всяка вероятност принадлежат на малка еднокорабна гробищна църква. Проучени са 21 християнски гроба. Погребаните са поставяни направо в земята в повечето случаи в неформални гробове. Открит е сравнително малко гробен инвентар — стъклен гърнен, меден позлатен кръст, обечи, няколко стъклени мъниста. Интересна е рисуваната украса на гърнените — полета от прави линии и меандри, между които са поставени по една или две птици.

Н. с. Рашев е провел сондажни проучвания на укрепителните съоръжения на три обекта в Силистренски окръг. Крепостта при с. Окорш, заемаща обширна триъгълна издатина, е била защитена с масивна крепостна стена, широка 3,50 м, изградена от местен ломен камък със спойка от кал. Лицевите страни са предимно от големи плочести камъни, а вътрешността е запълнена с блокчета от дребни камъни. Разчистена е и една полуземлянка с останки от каменна печка в северозападния ъгъл. Другите две укрепления се намират южно от с. Руй-

но. Първото е разположено в м. Картала и заема естествено защитена площ от около 35 дка. По югозападната страна личат останките на 5 кули. От югоизток селището е укрепено с тройна защитна линия — каменна стена с ширина 2,80 м, пред нея берма, широка 3,00 м, след което следва ров, широк 10 м. Изкопаната от рова пръст е натрупана отвън във вид на земен вал. До вътрешното лице на крепостната стена е разчистена полуземлянка с кръгла пещ. Второто укрепление е разположено на около 1 км от първото в м. Аязмото. Наблюдават се три отбранителни линии — каменна стена и два рова пред нея. И тук датировката е същата, както и при останалите две селища — ранносредновековен период. По такъв начин в северните крайнини на Лудогорието се оформя цяла група от старобългарски крепости с редица прилики с проучената крепост при с. Цар Асен, Силистренски окръг, както и с някои непроучени крепости в Шуменски, Разградски, Варненски и Толбухински окръг.

Под ръководството на ст. н. с. Л. Бобчева с участието на н. с. Ив. Василчин и К. Ботев (Толбухин) продължиха разкопките на средновековното селище от IX—X в. в м. Кованлъка, Толбухински окръг. Проучени са две нови помещения. Извън тях са открити каменна печка и две пещи — едната с елипсовидна, другата с правоъгълна форма. Намерен е разнообразен ранносредновековен керамичен материал и каменна статуетка на лъвца.

Разкопките на Шуменската крепост, проведени от ст. н. с. В. Антонов с участието на П. Петрова (Шумен), са били насочени към проучването на два сектора. Източно от базиликата са разкрити няколко жилищни сгради с битов материал от V—VI и IX—X в. На Втората българска държава принадлежат части от зидове на жилищни постройки и еднокорабна църква, градени от ломени камъни на кал. Площта около последната е заета от християнски некропол от XIII—XIV в. Вторият сектор обхваща площ от 900 кв. м. Жилищните и стопанските постройки са от ранновизантийския и средновековния български период и са градени обикновено от ломени камъни на кал. Археологическите материали от крепостта, особено тези от времето на зрелия феодализъм, по-

казват голямото значение на Шумен не само като стратегически и военен център, но и като значително икономическо средище с развити занаяти и търговия.

През 1975 г. продължиха разкопките на Пернишката крепост под ръководството на ст. н. с. Й. Чангова (София) с участието на И. Щерева (София) и В. Любенова (Перник). Проучвано е пространството от вътрешната страна на западната крепостна стена с няколко жилищни постройки от ранновизантийската епоха. В ранновизантийския пласт са вкопани основите на средновековни сгради, в които се забелязват преправки, отговарящи на двата строителни периода на крепостната стена. Състоят се от едно или няколко помещения, изградени от камъни и кал. В центъра на крепостта са проучени няколко сгради от средновековната епоха и гробове от по-рано открития християнски некропол от XIII—XIV в.

Под ръководството на н. с. Г. Джингов (София) с участието на н. с. Г. Кузманов, М. Йосифова (София) и Р. Бошнаков (Толбухин) се проучват площите от двете страни на втората укрепителна линия на нос Калиакра. Открити са две кули и потерна в куртната на крепостната стена. Проучени са и останки от строежи, изградени от грубо обработени камъни на кал, които се отнасят към три строителни периода — ранновизантийски (V—VI в.), средновековен (XIII—XIV в.) и късносредновековен (XV—XVII в.). Намерен е многоброен и разнообразен материал — върхове на стрели, подкови, монети и бронзова иконка на Богородица Одигитрия.

Асенова крепост се проучва от ст. н. с. Хр. Джамбозов (Пловдив) и Р. Морева (Асеновград). Разчиства се теренът източно от по-рано откритите помещения 8 и 9, както и терасата, на която е разположена голямата църква. Установено е, че върху тази площ няма други строежи. Разчистеният строителен насип, образуван от разрушените сгради на по-горната тераса, се е получил след XII в. Източно от помещение 9 са разкрити основите на подпорен зид. Лицевата му страна е градена от плочести камъни, а вътрешността е с пълнеж от ломени камъни, споени с бял хоросан. Източно от този зид е разкопан малък некропол. Открити са 10 гроба. Погребаните са поставяни в гробни ка-

мери с трапецовидна форма, отстрани с вертикално забити камъни и покрити с каменни плочи.

Разкопките в м. Пречиста до с. Градница, Габровски окръг, бяха проведени под ръководството на проф. А. т. М и л ч е в, с участието на П. Д и м и т р о в (София), Г. Л а з о в (София) и С. С и м е о н о в (Севлиево). Разкопаната е част от куртината на крепостната стена от кула 4 до крайната южна точка в югоизточния сектор на крепостта. Непосредствено до кулата е разкрит вход с трапецовидна форма. Крепостната стена датира от XIII—XIV в. От вътрешната ѝ страна е разкрита част от втора крепостна стена, която повтаря ситуацията в източния сектор на крепостта. Тя датира от III—IV в. Продължава проучването на некропола, който е от времето на Втората българска държава.

В. Д и м о в а (София), Д. И в а н о в и С. т. Й о р д а н о в (Русе) продължиха разкопките на средновековния град Червен. В обекта северно от западната порта е открит масивен зид, ограничаващ от север улицата, водеща към портата. В пространството, затворено от този зид и западната крепостна стена, е проучен комплекс от 4 постройки от XII—XIV в. По намерените в тях материали изследвачите ги определят като работилници, задоволявали преди всичко нуждите на войската.

Продължили са археологическите проучвания на средновековната крепост край с. Боженица, Софийски окръг, под ръководството на н. с. В. В а с и л е в, с участието на Д. Т о п т а н о в. Проследена е част от ранновизантийската крепостна стена, към която през XIII—XIV в. са построени няколко контрафорса. Изчерпано е съкровището от сребърни монети на Иван Шишман, като техният брой достига 1325. В южния сектор на крепостта е установено наличието на три църковни сгради: първата от V—VI в., върху нея през XIII в. е построена еднокорабна църква с притвор, а след нейното разрушаване в края на XIV в. е изграден малък параклис. От християнския некропол от XIV—XV в., разположен около параклиса, са проучени нови 22 гроба.

Под ръководството на н. с. В. В а с и л е в (София), с участието на И. в. С о т и р о в (София) и А. с. С а л к и н (Каварна) се провеждат разкопките на н. Чи-

ракман край Каварна. Проучени са нови части от субструкцията на ранновизантийската крепостна стена с прилепен към нея контрафорс от XIII—XIV в. От късно-средновековния некропол са проучени нови 76 гроба. Особен интерес предизвиква откритата в близост до крепостната стена костна статуарна композиция, висока 10 см. От монолитна животинска кост е изваяна сюжетна сцена на орел и лебед. Костната композиция е служела за накрайник на печат или жезъл. Откриването ѝ в средновековния културен пласт и близките паралели с подобни произведения от Бритиш музей дават основание на изследвачите да предположат датировка към XI—XII в.

А. р а М а р г о с (Девня) започна проучването на скалните манастири в басейна на р. Русенски Лом. Открити са 10 обекта по течението на реките Бели Лом и Малки Лом, включващи църкви, килии и ниши, изсечени в скалите. Килиите са с разнообразни планове, с издълбани в стените една или две ниши. Някои от църквите се състоят от наос и ниши в олтарната част. По стените на помещенията са открити голям брой знаци, рисунки-графити и 28 средновековни български надписа. Археологическите и епиграфските материали датират пещерните манастири и скитове в изследваната част от долината на р. Русенски Лом от XIII—XIV в.

Ст. н. с. Е. М а н о в а (София) продължава разкопките на укрепителната система на средновековната крепост край Никопол. Разкрити са нови части от втория укрепителен пояс и няколко жилищни постройки. Извън очертаванията на крепостта срещу източната порта е открита баня от епохата на османското владичество. От нея са разкопани 6 помещения и 4 коридора. Отоплението на помещенията е ставало със сложна система от вградени в стените в хоризонтални и отвесни редове глинени тръби.

Под ръководството на ст. н. с. М. С т а н ч е в а, с участието на К. Р о г е в а и С. т. С т а н и л о в (София) продължават разкопките в София на пространството извън западната крепостна стена. В пропугнакулума е разчистено найгорното прагово ниво при самия отвор на портата. Установени са известни изменения в ширината а отбора, намалена за монтирането на двукрила врата през XIII—XIV в. В южната страна

на пропугнакулума е разчистена част от помещение с материали, които го датират не по-рано от XV в. Върху куртината и източно от нея в участъка северно от пропугнакулума са очертани останките на две жилищни помещения. Откритата в тях фрагментирана домашна керамика датира от XVI—XVIII в.

В Мелник под ръководството на ст. н. с. С. Г е о р г и е в а, с участието на В. Н е ш е в а (АИМ), Б. Ц в е т к о в (Благоевград) и Г. С т о я н о в (Мелник) се проучват два обекта. При сградата на ГНС продължи разкриването на няколко сгради от османското владичество, които лежат върху средновековни зидове от XIII—XIV в. Особено богат на находки е плащът от времето на Втората българска държава, съдържащ над 250 монети, много фрагменти от сграфито и обекновена керамика и няколко цели съда. Под този пласт е разкрито жилище от IX—X в. Започна разкопаване и на пространството западно от бъларската къща във връзка с нейната консервация и реставрация. Проучени са няколко сгради от епохата на османското владичество.

И. в. Б а л к а н с к и (Кърджали) започна проучвания на средновековен некропол от XIII—XIV в. при с. Татул, Кърджалийски окръг. Намерени са няколко гривни, пръстени и разхвърляни човешки кости.

Н. с. В. В а с и л е в проведе спасителни разкопки на християнски некропол от XVI—XVIII в. при с. Неделково, Пернишки окръг. Проучени са 80 гроба. Едни от погребаните са поставяни направо в земята, други са ограждани с каменни плочи, трети — поставяни в дървени ковчези.

Конференцията бе закрыта от проф. Д. А н г е л о в, директор на АИМ, който даде характеристика на нейната работа и прецени, че постигнатите резултати от българските археолози през 1975 г. имат съществено значение за по-нататъшното развитие на българската археологическа наука.

В последния ден на конференцията бе изнесен доклад на тема „Използуване на геофизична и земекопна техника при проучване на надгробни могили“ от Г. К и т о в, по който станаха разисквания и се направиха предложения.

М. АВРАМОВ
Г. КАБАКЧИЕВ
Д. ТОПТАНОВ

Българо-съветска среща в Шумен по археология на прабългарите

В изпълнение на плана за сътрудничество между Академия на науките на СССР и Българска академия на науките и на научната програма на Археологическия институт и музей за 1976 г. от 15 до 20 октомври в Шумен бе проведена двустранна българо-съветска среща по археология на прабългарите. Нейната подготовка бе поверена на колектива на Филиала на АИМ при БАН в Шумен.

От страна на СССР в срещата взеха участие специалисти от Института по археология на АН на СССР, Москва, Института по литература, език и история при Казанския филиал на АН на СССР, Института по език, литература и история при Дагестанския филиал на АН на СССР, Махачкала, Ленинградския държавен университет, Казанския държавен университет и Краеведческият музей, Таганрог. От българска страна участваха специалисти от АИМ при БАН, София, и неговите филиали в Шумен и Велико Търново, от Института по морфология при БАН, СУ „Климент Охридски“, Музея за история на София и някои окръжни музеи в страната.

Целта на срещата беше да се обсъдят въпроси, свързани с изучаването на прабългарските племена в различни райони на Източна Европа, и да се набележат мерки за двустранно сътрудничество в тази насока. Бяха прочетени и обсъдени общо 27 доклада и научни съобщения (10 от съветски и 17 от български археолози). В програмата на срещата бяха включени екскурзии до Плиска, Мадара, Преслав и музеите във Варна и Толбухин за запознаване с паметници и материали, открити при разкопки.

Срещата беше открита с встъпителен доклад от чл.-кор. проф. Д. Ангелов, директор на АИМ, в който беше подчертано, че изучаването на прабългарския етнос е само един аспект от изследването на средновековната българска култура, тъй като комплексното изследване на този проблем изисква да бъде осветлен и приносът на останалите компоненти и особено на най-важния — славянский.

В доклада на д-р и. н. С. А. Плетньова (Москва), ръководител на съветската делегация, бяха синтезирани резултатите от дългогодишните проучвания на салтово-маяцката култура в басейна на р. Дон и Приазовието. Изтъкна се, че появата и развитието на тази култура отразява социално-икономическото състояние на прабългарските племена в този район.

В докладите на к. и. н. Д. Димитров (Варна) „Състояние и задачи на археологическите проучвания върху дунавските прабългари“ и на д-р и. н. А. Халиков (Казан) „История изучения ранних болгар на Волге“ беше проследена историята на изучаването на дунавските и волжските българи и бяха посочени аналогии за някои близки страни от тяхната материална култура.

Нови данни във връзка с разноплеменния състав на прабългарите бяха изнесени в доклада на чл.-кор. проф. В. Бешевлиев (София) „За разнородната същина на първобългарите“.

Докладите на доц. А. В. Гадло (Ленинград) „Паметници салтово-маяцкой (протоболгарской) культуры в Центральном Предкавказье“ и к. и. н. М. Г. Магомедов (Махачкала) „Население в приморском Дагестане в VI—VII вв.“ бяха посветени на въпроси от материалната култура на прабългарите в Северното Предкавказие в светлината на резултатите от най-новите археологически разкопки.

Д-р и. н. А. К. Амброз (Москва) разгледа в своя доклад „Археологические памятники VI—VII вв. в степях Восточной Европы и вопрос о болгарах“ някои паметници на металлопластиката и тяхното място в културата на народите, обитавали Източна Европа през този период.

В докладите на Е. А. Халикова (Казан) „Ранние болгары и венгры на Волге и в Приуралье“ и к. и. н. П. Н. Старостин (Казан) „Предбългарское время в Волго-Камье“ бяха разгледани взаимоотношенията и връзките между културата на местните племена и тази на прабългарите в басейна на Волга и Кама.

Докладът на к. и. н. Е. П. Законов (Казан) „Болгаро-салтов-

ский компонент в культуре ранних болгар на Волге“ беше посветен на връзките между материалната култура на прабългарите на Дон и на Волга.

Докладите на к. и. н. Т. А. Хлебникова (Казан) „Керамика ранних болгар на Волге“ и на н. с. В. С. Флеров (Таганрог) „Распространение столовой лощеной керамики на территории салтово-маяцкой культуры“ разгледаха въпроси, свързани с типологията и разпространението на прабългарската керамика.

Централно място в докладите на българските участници в срещата беше отделено на паметниците в старите столици Плиска и Преслав. Докладът на проф. Ст. Ваклинов (София) „Дворцовите центрове в Плиска и Преслав“ беше посветен на въпроси относно възникването и развитието на дворцовите комплекси в двете столици. В своя доклад „Монументалното крепостно строителство в старобългарските столици“ к. и. н. Ст. Бояджиев (София) разгледа редица нови данни за устройството на портите в старобългарските укрепени центрове и тяхната реконструкция. Н. с. П. Георгиев (Шумен) в доклада си „Ранносредновековно селище при Голямата базилика в Плиска“ изнесе нови данни и наблюдения за селището, предшествуващо монументалните строежи. Ст. н. с. Д. Овчаров (София) в доклада си „За произхода на графитните рисунки от старобългарски обекти на Долния Дунав“ проследи връзките между графитните изображения на Долния Дунав и тези в Средна Азия, Западен Сибир и Монголия. Докладът на н. с. Т. Тотев (Шумен) „Прабългарски метални амулети от Преслав“ беше посветен на една неголяма колекция от метални амулети, открити през различно време на територията на Преслав. Ст. н. с. В. Антонова (Шумен) в доклада си „Старобългарското крепостно строителство в светлината на проучванията на аула при Чаталар“ обобща наличните данни за старобългарското укрепление при гара Цар Крум.

Ст. н. с. М. Станчева (София) в своя доклад „Сердика и прабългарите“ изнесе някои данни за

появата и присъствието на прабългарския етнически елемент в Сердика. Докладът на н. с. Р. Рашев (Шумен) „Землената укрепителна система на Първото българско царство“ засегна въпроси на типологията и хронологията на българските землени строежи от VII—X в. К. и. н. Ст. Станислов (София) в доклада си „За материалната култура на прабългарите на юг от Дунава“ се спира на някои особености в материалната култура на дунавските прабългари. На въпроси относно формите и разпространението на прабългарската керамика бе посветен докладът на к. и. н. Л. Дончева (София) „Прабългарската керамика на Долния Дунав“. Данни за появата на прабългарски етнически елементи на юг от Балкана бяха изнесени в доклада на Б. Димитров (Созопол) „Следи от заселването на прабългари по Южното Черноморие“.

Докладите на ст. н. с. Л. Бобчева (Толбухин) „Ранносредновековно селище при с. Топола“ и ст. н. с. Х. Тодорова (София) „Ранносредновековно селище при с. Дуранкулак“ разгледаха резултатите от разкопките на две прабългарски селища в Толбухински окръг. Оправдан интерес повдигна докладът на д-р Й. Йорданов (София) „Портретна реконструкция на прабългари“.

По всички изнесени доклади бяха направени изказвания от участниците в срещата. По някои въпроси станаха оживени разисквания.

На заключителното заседание в присъствието на участниците от СССР, членове на ръководството на АИМ и организационния комитет бяха изразени мнения за укрепване на по-нататъшното сътрудничество в изучаването на прабългарската култура с обмен на информация, размяна на спе-

циалисти и съвместни задачи и публикации. Първа проява на това сътрудничество ще бъде отпечатването на докладите от срещата. Проф. Д. Ангелов и д-р и. н. С. Плетньова в заключителните си изказвания единодушно подчертаха значението на срещата в Шумен за по-задълбоченото изследване на материалната култура на единия от компонентите на българската народност. Беше изтъкнато, че комплексното изучаване на прабългарската култура не е възможно без координиране на изследванията на съветските и българските специалисти и в тази насока бъдещите проучвания ще допринесат за правилното решаване на редица въпроси от материалната и духовната култура на прабългарите.

Т. ТОТЕВ, Р. РАШЕВ

Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г.

Н. Мушмов бе един от първите учени нумизмати в Европа, който оцени значението на монетната циркуляция, отразена главно в монетните съкровища, като първостепенен извор на икономическата и политическата история на населението, обитавало нашите земи. Ето защо с много търпение и настойчивост той започна да събира сведения за колективните монетни находки. Първият негов бюлетин бе отпечатан в т. IV на Известия на Българското археологическо дружество.¹ В него намериха място събираните в течение на близо две десетилетия кратки сведения за всички монетни находки, намерени в България през периода 1891—1914 г. Така започнаха да се събират и публикуват данни не само за монетните съкровища, постъпили в сбирките на музеите в страната, но и за тези, попаднали в ръцете на частни колекционери и сарафи, чието съдържание по една или друга причина не е могло да стане обществено притежание.

Полезното начинание на Мушмов бе продължено и развито от неговия приемник проф. Т. Герасимов. Той публикува своя първи бюлетин в т. VIII на ИБАИ. В него обхвана всички сведения за монетните съкровища, открити в България през 1933—1934 г.² Оттогава в продължение на близо четиридесет години (последният бюлетин, който Герасимов ни остави, обхваща находките до 1970 г. включително и ще излезе посмъртно в т. XXXV на ИАИ) с много усилия и постоянство, чрез многобройни писма до всички музейни работници в страната и личен контакт с най-големите колекционери у нас проф. Герасимов събирал сведения за всички монетни съкровища от България.

При съставянето на своя бюлетин в случаите, когато имаше възможност лично да проучи монетите, Герасимов не се ограничил от никакви шаблони, възприети от съставителите на две от най-популярните библиографии на съ-

кровищата от гръцки и византийски монети, американските нумизмати Ное³ и Мосер⁴. Герасимов се стремеше да даде във възможно най-стегнат вид всички обстоятелства, засягащи намирането на съответното монетно съкровище, определението и класификацията на монетите, от които то е съставено, както и неговата по-нататъшна съдба — влизането му в състава на съответната музейна сбирка или безотговорното му разпръскване между частни лица. В много случаи, особено по отношение на „невзрачните“ византийски монети, при точното определение на съответните типове той цитираше най-разпространения и най-меродавен доскоро каталог на византийските монети от сбирката на Британския музей.⁵ Изготвен с такава вещина и прецизност, бюлетинът на монетните находки даде възможност да влязат в научно обръщение монетните богатства на България.

Сведенията, които той дава на изследвачите, придобиват особено

значение и поради факта, че те не разполагат с никакви данни относно монетните съкровища, открити в Турция, на чиято територия (особено в Мала Азия) са се намирали едни от най-значителните центрове на античната цивилизация. Същото положение тук се наблюдава и по отношение на съкровищата от византийската епоха, чието проучване и локализация би могло да хвърли светлина върху редица неразрешени все още въпроси, свързани с византийското монетосечение от XII—XIII в.

Недостатъчни и откъслечни са сведенията за монетните находки, откривани в Гърция и Югославия. Тук особено много трябва да се съжалява за всички разпръснати и никъде неспоменати съкровища от Беломорска Тракия, които са в пряка връзка с монетосеченето и монетната циркулация в нашите земи.

Всичко това обяснява интереса, с който редовно издаваният в България бюлетин на монетните находки се посреща от специалистите у нас и в чужбина. Той стои изцяло не само в основата на всички библиографии на монетните съкровища, но е привличан редовно като доказателствен материал при повечето значителни изследвания в областта на античното и средновековното монетосечение.

Още по-ясно значението на бюлетина се чувства в изследванията на нашите специалисти, които използват данните за монетната циркулация през даден исторически период за разрешаване на редица интересни въпроси от икономико-политически характер. За тях значителният брой на монетните съкровища, отнасящ се към един и същ исторически период, е гаранция за достоверността на изводите, базирани върху анализа на нумизматичния материал.

Преценявайки това значение на бюлетина на монетните находки, така тясно свързан с развитието на българската нумизматична наука, редакцията на сп. „Археология“ реши да продължи тази полезна традиция, като отдели място на страниците на списанието за своевременното публикуване навсички сведения, отнасящи се до новооткриваните монетни съкровища у нас. Предлагаият нов бюлетин по форма и съдържание следва своите предшественици, публикувани в ИБАД, ИБАИ и ИАИ.

За по-голямо улеснение на специалистите, които работят в точно определени периоди от развитието на монетосеченето, монет-

ните находки са дадени не по азбучен ред на селищата, в които са намирани, както това бе възприето досега, а са подредени хронологически. Така бюлетинът ще съдържа три основни раздела: 1) Антични монети с два подраздела — Гръцки монети и Римски монети; 2) Средновековни византийски и български монети; 3) Турски и западноевропейски монети.

Освен това всички находки, постъпили в сбирката на АИМ при БАН, ще се съпровождат от съответните инвентарни номера. Постепенно така ще започнат да се представят в бюлетина и всички монетни съкровища, постъпили в музейните сбирки в страната.

Стремеж на редакционната колегия и на съставителя е да се даде по-точна и полесна използване класификация на състава на монетните съкровища чрез препращане към съответната научна литература (пособие) за определяне на монетите. Необходимо е също да се посочи дали дадено монетно съкровище е издадено и къде или пък дали то ще бъде предмет на предстоящо проучване и от кого.

И най-сетне. Трябва да изясним, че от самото му създаване до днес бюлетинът на монетните съкровища е бил колективно издание на нашите музейни работници и съзнателни колекционери, в което съставителят е само едно обединяващо звено. Негови са само определенията на монетните находки от нумизматичната сбирка на АИМ при БАН и на някои други разпръснати съкровища или пък на такива, донесени му за консултация от колеги от провинциалните музеи, които той лично е прегледал и определил. В края на всички останали сведения, получени от отзовалите се с готовност музейни работници, се вижда името на съответния сътрудник.

Както читателят сам ще забележи, десетина сведения в този бюлетин са заети от бележките на покойния голям наш учен проф. Т. Герасимов, водени грижливо в специална тетрадка до внезапното му заболяване през март 1974 г.

1. Антични монети

Гръцки монети

с. Смилян, Смолянски окръг

Случайно при изкопна работа до основите на стара постройка през 1971 г. били открити някол-

ко стрелоподобни слитъци от мед. От тази интересна находка в сбирката на ОИМ, Смолян, постъпила само един екземпляр. Останалите били разпръснати.

с. Жигурово, Благоевградски окръг

При неизвестни обстоятелства околностите на селото били открити през пролетта на 1971 г. в един глинен съд, съдържащ двадесетина анонимни статера с изображение на силен, отвлечащ монета.

От тази интересна находка, за съжаление разпръсната, са запазили три екземпляра с архаичен стил. И трите бяха с отлята и запазена повърхност. Отсечени са с два различни лицеви печата.

с. Тодорово, Разградски окръг

При оране с трактор през пролетта на 1971 г. в околностите на селото било открито съкровище, състоящо се от 7 статера на Александър III, 1 статер на Филип II Аридей и 49 драхми, сечени в Истрос.

Това интересно съкровище, чието проучване ще хвърли светлина върху хронологията на монетосеченето на Истрос през IV—III в. пр. н. е., е постъпило изцяло в сбирката на ОИМ, Разград.

По бележките на проф. Т. Герасимов.

Варненско

През 1971 г. при неизвестни обстоятелства били открити 3 отделно запазени тетрадрахми на Аполония, сечени през IV в. пр. н. е. Една от тях била купена от д-р В. Хараланов и подарена на сбирката на ОИМ, Шумен.

Перник

По време на редовни археологически разкопки на Перникската крепост, провеждани под ръководството на ст. н. с. Йорданка Чангова, било намерено през 1972 г. до северната порта на гръцката крепостна стена съкровище от 12 бронзови антични монети. 5 от тях принадлежали на Филип II (359—336) и 7 на Александър III (336—323).

Находката е постъпила в сбирката на ОИМ, Перник. Тя ще бъде публикувана заедно с останалите богат нумизматичен материал от разкопките на Перникската крепост от ст. н. с. Н. Юрков.

Сведението дължа на ст. н. с. Й. Чангова.

с. Брестовец, Бургаски окръг

При оране с трактор в околностите на селото през есента на 1972 г. било намерено гърне с около 500 бронзови монети на Месемврия, сечени през III — началото на II в. пр. н. е. Върху обратната страна на тези монети е представено характерното изображение на Атина Алкис.

От тази разпръсната между много частни колекционери находка видях 42 броя, отлично запазени.

с. Скалино (община Рогозче), Кърджалийски окръг

През 1971 г. в землището на селото било намерено случайно малко съкровище от 48 дребни бронзови монети на Мароней, сечени през IV в. пр. н. е.

Находката е постъпила изцяло в музейната сбирка на ОИМ, Кърджали.

По сведения на Ив. Балкански.

с. Габрище, Смолянски окръг

В землището на селото през 1971 г. било открито случайно малко съкровище от бронзови монети от Мароней, сечени през II—I в. пр. н. е.

От тази находка в сбирката на ОИМ, Смолян, постъпили само два екземпляра.

с. Страшимир, Смолянски окръг

В края на 1971 г. в околностите на селото бил намерен случайно фрагментиран глинен съд, около който били разпръснати 26 антични монети.

24 от тях са бронзови и са сечени на о-в Тасос през II—I в. пр. н. е. Останалите 2 монети са сребърни. Едната е републикански денар от 113—109 г. пр. н. е., а другата е денар на Август, сечен в 14 г. пр. н. е. (Определението на последните две монети е направено от проф. Т. Герасимов.)

Съкровището е прибрано изцяло в сбирката на ОИМ, Смолян.

Михайловградско

При неизвестни обстоятелства през 1971 г. било намерено в окръга съкровище, състоящо се от 226 драхми на Дирахон и 47 драхми на Аполоний.

Находката е разпръсната между частни лица.

с. Скрино, Кюстендилски окръг

През пролетта на 1971 г. при риголване на лозе било открито гърненце с 21 тетрадрахми на I македонска област.

От това съкровище видях само 4 отлично запазени монети с монограма **Α**.

с. Расово, Михайловградски окръг

В околностите на селото през 1972 г. било открито гърне с неопределен брой римски републикански денари от II—I в. пр. н. е. 250 монети от съкровището постъпили в сбирката на Градския исторически музей, Лом.

По бележките на проф. Т. Герасимов.

с. Комушица, Михайловградски окръг

В землището на селото през 1972 г. било открито случайно гърне с няколкостотин броя римски денари от II—I в. пр. н. е. 100 монети от него постъпили в сбирката на Градския исторически музей, Лом.

По бележките на проф. Т. Герасимов.

Римски монети

с. Аспарухово, Варненски окръг

Случайно при изкопна работа в полето през 1971 г. било намерено гърне с около 1000 римски денари и антониниани от II—III в.

От това съкровище в музейната сбирка в Дългопол постъпили 939 монети, които се разпределят, както следва: денари — Антонин Пий (138—161) — 2, Марк Аврелий (161—180) — 3, Фаустина Млада — 2, Луций Вер (161—169) — 1, Комод (176—192) — 28, Пертинакс (193) — 1, Клодий Албин (193—197) — 4, Септимий Север (193—211) — 106, Юлия Домна — 41; Каракала (198—217) — 56 денара и 5 антониниана, Плавтила — 11 денара, Гета (209—212) — 22 денара, Макрин (217—218) — 1 денар и 1 антониниан, Диадумениан (218) — 1 денар, Елагабал (218—222) — 62 денара и 10 антониниана, Юлия Соемия — 2 денара, Юлия Меза — 23 денара и 2 антониниана, Юлия Павла — 5 денара, Аквилia Севера — 1 денар, Север Александър (222—235) — 110 денара, Ор-

биана — 1 денар, Юлия Мамея — 22 денара, Максимин (235—238) — 38 денара, Паулина — 1 денар, Гордиан II (238) — 1 денар, Пупиен (238) — 1 денар, Гордиан III (238—244) — 64 денара и 301 антониниана, Филип баща (244—249) — 80 антониниана, Отацилия Севера — 14 антониниана, Филип син — 16 антониниана.

По бележките на проф. Т. Герасимов.

с. Якимово, Михайловградски окръг

Случайно през 1971 г. тук било намерено съкровище, съдържащо стотина денари и антониниани от II—III в.

От него ми показаха 4 денара на Септимий Север, 6 денара на Юлия Домна, 12 антониниана на Гордиан III, 5 антониниана на Филип баща и 3 антониниана на Херений Етруск (250—251).

Находката е разпръсната.

с. Михайлово, Врачански окръг

През 1971 г. при оран в землището на селото било открито съкровище с римски денари и антониниани от II—III в. От него в сбирката на ОИМ, Враца, постъпили 855 денари и антониниани, които се разпределят, както следва: денари — Марк Аврелий — 2, Луций Вер — 1, Клодий Албин — 2, Септимий Север — 46, Юлия Домна — 11; Каракала — 46 денара и 5 антониниана, Плавтила — 2 денара, Гета — 11 денара, Макрин — 1 денар, Диадумениан — 2 денара, Елагабал — 25 денара, Юлия Павла — 3 денара, Юлия Соемия — 2 денара, Аквилia Севера — 2 денара, Север Александър — 79 денара, Юлия Мамея — 83 денара, Максимин — 18 денара, Пупиен — 2 денара, Гордиан III — 11 денара и 189 антониниана, Филип баща — 102 антониниана, Отацилия Севера — 2 антониниана, Филип син — 38 антониниана, Траян Деций (248—251) — 96 антониниана, Етрусцила — 1 антониниан, Херений Етруск — 21 антониниана, Хостилиан (250—251) — 5 антониниана, Требониан Гал (251—253) — 47 антониниана.

По съобщение на Сп. Машов.

с. Драганово, Ловешки окръг

При изкоп за язовирна стена през 1971 г. било открито съкровище от антониниани на Гордиан

III, Филип баща, Отацилия Севера и Траян Деций.

Монетите били разпръснати между намерилите ги. Само 7 от тях постъпили в сбирката на ОИМ, Ловеч, където били инвентаризирани под № 1428.

По съобщение на П. Павлов.

с. Димча, Великотърновски окръг

През 1971 г. в околностите на селото били открити случайно две монетни съкровища.

Първото съдържа 21 денари и антониниани, които се разпределят така: денари — Септимий Север — 1, Юлия Домна — 1, Каракала — 1, Макрин — 1, Елагабал — 1, Север Александър — 2; антониниани — Гордиан III — 10, Отацилия Севера — 1, Филип син — 1, Деций Траян — 2.

Второто съдържа 161 денари и антониниани от следните римски императори: Септимий Север — 7, Юлия Домна — 2, Каракала — 3, Елагабал — 18, Юлия Меза — 6, Юлия Соемия — 1, Юлия Павла — 1, Север Александър — 41, Юлия Мамея — 7, Максимин — 4, Гордиан III — 42, Филип баща — 16, Отацилия Севера — 2, Филип син — 2, Деций Траян — 8, Етрусцила — 1.

И за двете съкровища сведенията ми са изпратени от М. Цочев.

с. Ивайло, Пазарджишки окръг

В м. Алтън пара при оране с трактор през пролетта на 1971 г. било открито съкровище от 29 римски денари и антониниани от II—III в., което постъпило изцяло в сбирката на ОИМ, Пазарджик.

По сведения на Н. Гиздова.

с. Сбор, Пазарджишки окръг

При случайни изкопни работи в околностите на селото през пролетта на 1972 г. било открито съкровище от 501 денари и антониниани от II—III в.

Монетите се разпределят по следния начин: Септимий Север — 16 денара, Юлия Домна — 6 денара, Каракала — 24 денара, Плавтиа — 1 денар, Гета — 1 денар, Диадумениан — 1 денар, Елагабал — 8 денара, Юлия Соемия — 1 денар, Аквилія Севера — 9 денара, Юлия Мамея — 4 денара, Орбиана — 2 денара, Максимин — 5 денара, Гордиан III — 183 антониниана, Филип баща и Филип

син — 201 антониниана (тук нямам точни сведения за отделните бройки монети с името и образа на Филип баща, както и за тези на неговия син), Отацилия Севера — 37 антониниана и Траян Деций — 2 антониниана.

Съкровището е постъпило изцяло в сбирката на ОИМ, Пазарджик.

По сведения на Н. Гиздова.

с. Пролеша, Софийски окръг

При изкопаване на канал в селски двор през пролетта на 1972 г. била открита купчинка от 54 римски денари и антониниани от II—III в. Вероятно монетите са били поставени в кесия, която е изгнила.

Съкровището се разпределя по следния начин: денари — Комод — 1, Септимий Север — 4, Юлия Домна — 3, Каракала — 8, Север Александър — 7 и Юлия Мамея — 5; антониниани — Юлия Домна — 1, Гордиан III — 14, Филип баща — 6, Отацилия Севера — 1, Филип син — 4.

Всички монети са в отлично състояние, което показва, че рано са били изтеглени от циркулацията и укрити под формата на съкровище.

Находката е откупена за нумизматичната сбирка на АИМ, където е инвентаризирана под № ССХХ/1973 г.

с. Козарево, Ямболски окръг

В м. Юрта южно от селото било открито през 1972 г. съкровище от 54 денари и антониниани от II—III в.

Монетите принадлежат на следните императори: Септимий Север — 1 денар, Елагабал — 3 денара, Гордиан III — 30 антониниана, Филип баща — 14 антониниана, Отацилия Севера — 2 антониниана, Филип син — 3 антониниана и Етрусцила — 1 антониниан.

Съкровището е постъпило изцяло в сбирката на ОИМ, Ямбол, където е инвентаризирано под № II—1768.

По сведения на Н. Танчева.

с. Кралев дол, Пернишки окръг

По време на редовните археологически разкопки на римска вила, провеждани под ръководството на н. с. Върбинка Найденова, през лятото на 1972 г. бе открито съкровище от 58 римски денари и антониниани от II—III в.

Денарите се разпределят така: Септимий Север — 2, Каракала — 3, Елагабал — 7, Юлия Павла — 1, Юлия Меза — 3, Север Александър — 1, Юлия Мамея — 2; антониниани — Гордиан III — 19, Филип баща — 8, Отацилия Севера — 1, Деций Траян — 1, Етрусцила — 1.

Находката е постъпила в сбирката на ОИМ, Перник.

Публикувана: В. Найденова. Монетно съкровище от римската вила при с. Кралев дол, Пернишко. — Нумизматика, 1975, кн. 2/3, с. 30—53.

с. Драшан, Врачански окръг

По време на редовни археологически разкопки на античен некропол през 1972 г. в гроб с трупонизгаряне били намерени 4 бронзови монети на градове от епохата на римското владичество в нашите земи. И четирите са с името и образа на Каракала. Две от тях са сечени в Сердика, една — в Пауталия и една — в Адрианопол.

Монетите заедно с останалия гробен инвентар са постъпили в сбирката на ОИМ, Враца.

Вж. Сп. Машов. Тракийски некропол от с. Драшан, Врачански окръг. — Археология, XVII, 1975, кн. 1, с. 41—50.

Ловеч

При копаене за водопровод в самия град били намерени случайно през 1971 г. 8 сестерции и дупондии на императори от II—III в. Всички монети са зле запазени, със силно корозирана повърхност и затова определението им е несигурно. Между тях се различава един сестерций на Септимий Север.

Монетите са постъпили в сбирката на ОИМ, Ловеч, където са инвентаризирани под № 1483.

По сведения на П. Павлов.

с. Снежина, Варненски окръг

През есента на 1972 г. при риголване на лозе било намерено малко бронзово гърненце с 42 бронзови монети на градове от епохата на римското владичество.

От тази разпръсната находка ми показаха 12 монети, които се разпределят така: Маркианопол — 2 монети с образите на Каракала и Юлия Домна, 3 монети с образите на Макрин и Диадумениан и 2 монети с образите на Филип син и Серапис; Анибал — 2 монети с обра-

зите на Гордиан III и Транквилина; М е с е м в р и я — I монета с образите на Филип баща и Отацелия Севера и Б и з и я — 2 монети с образите на Филип баща и Отацелия Севера.

Преди няколко години находка с подобно съдържание (ИАИ, XXXI, 1969, с. 234) била открита в землището на същото село. Прави впечатление, че двете находки са съставени почти изключително от монети с образи на двама владетели. Това ни подсказва, че са трезорираны може би от една и съща личност, която е проявявала вкус именно към тази иконографска особеност на монетите — два образа, представени върху лицевата страна.

Хисар, Пловдивски окръг

По време на редовни археологически разкопки през 1972 г. край една от крепостните кули била намерена купчинка от 50 медни монети. Отсъствието на каквито и да е керамични фрагменти в близост до монетите, както и тяхното намиране на купчина показват, че последните са били поставени в кожена или платнена торбичка, която с течение на времето е изгнила. 20 от монетите са силно изтрети и не могат да бъдат определени със сигурност. Останалите са от следните императори: Валентин (364—378), Теодосий I (379—395), Аркадий (395—408) и Хонорий (395—423).

Находката е постъпила изцяло в музейната сбирка в Хисар.

с. Белотинци, Михайловградски окръг

При случайна работа в полето неизвестно кога в землището на с. Белотинци било намерено съкровище от няколкостотин медни монети от IV в. 102 монети от неговия състав били предадени през 1972 г. в сбирката на ОИМ, Михайловград. Тези монети принадлежат на следните императори: Константин Велики (306—337) — 45, Константин II (317—340) — 7, Констанс II (323—341) — 25 и Константин II (337—361) — 9. Останалите монети са изтрети и напълно повредени.

По съобщение на Г. Александров.

гр. Любимец, Хасковски окръг

През 1971 г. при прокопаване на изкоп за водопроводни тръби били намерени едно до друго ня-

колко железни хлопатарчета, в които били поставени 139 медни монети от IV в. По-голямата част от тях (85) са много изтрети и повредени, поради което не са определени.

Останалите, които са в добро състояние, са от следните императори: Констанций II — 21, Валентиниан I (364—375) — 7, и Валент (364—378) — 26.

По съобщение на Д. Аладжов.

Разград

През пролетта на 1971 г. при разчистване на насапа край една от крепостните стени на Абрutus било открито съкровище от 835 солида от V в. Монетите са от следните императори: Марциан (450—457), Лъв I (457—474), Зенон (474—475) — първи период на неговото управление, Василиск (475—476) и Зенон (476—491) — втори период на управление.

Всички монети са в отлично състояние. Съкровището е постъпило изцяло в сбирката на ОИМ, Разград.

По бележките на проф. Т. Герасимов.

с. Ягодина, Смолянски окръг

При случайна работа в полето през пролетта на 1971 г. били намерени на купчина около стотина броя медни монети от IV в. От тях в сбирката на ОИМ, Смолян, постъпили само 4 монети на Констанций II.

Останалите били разпръснати.

с. Козарево, Ямболски окръг

Отново в м. Юрта южно от с. Козарево било открито при случайна работа в полето съкровище, съдържащо 151 медни посребрени монети на императори от втората половина на III — началото на IV в. Те се разпределят така: Валериан I (253—259) — 1, Аврелиан (270—275) — 1, Проб (276—282) — 27, Карус (282—283) — 2, Нумериан — 1, Карин (283—285) — 8, Диоклетиан (284—305) — 69, Максимиан Херкулес (286—305) — 35 и Галерий Максимиан (293—311) — 9.

Съкровището е постъпило изцяло в сбирката на ОИМ, Ямбол, където е инвентаризирано под № II—1769.

Сведението дължа на Н. Танчева.

кв. Даскалово, Перник

По време на редовни археологически разкопки на тракийско

светилище в кв. Даскалово, Перник, били намерени през 1971/1972 г. 1 денар на Септимий Север и около 400 медни римски монети от IV в. Между тях най-късни са тези на Юлиан Апостат (355—363). Монетите не са намерени на купчина, а пръснати около монументалния жертвеник и стените на светилището.

Те са постъпили в сбирката на ОИМ, Перник.

Сведението дължа на В. Любенова.

2. Средновековни византийски и български монети

Смолян

През 1971 г. по време на случайна изкопна работа в града било намерено гърне с няколко десетки бронзови византийски монети от VI в.

От него в сбирката на ОИМ, Смолян, постъпили общо 14 монети на Юстин I (518—527) и на Юстиниан I (527—566) от 40 нумии (М), от които 12 са сечени в монетарницата на Константинопол (CON) и 2 в тази на Никомедия (NICO). Тези монети са с отлично запазена повърхност.

Според бележките на проф. Т. Герасимов.

Сандански

В сбирката на Градския исторически музей постъпило съкровище от 1 монета от 20 нумии (К) на Юстин I, 8 монети от 40 нумии (М) на Юстиниан I, сечени в монетарниците на Константинопол и Кизик, както и 16 монети от 20 нумии (К) с образите на Юстин II и София (566—578), сечени в монетарницата на Тесалоник.

Всички монети са много добре запазени.

Според бележките на проф. Т. Герасимов.

с. Павелско, Пловдивски окръг

През 1971 г. в околностите на селото било открито гърне, съдържащо около 40 бронзови монети на Юстиниан I. От тях ми показаха 5 монети от 40 нумии (М), които се разпределят така: 2 сечени в Константинопол между 527—538 г. (без означение на годината на отсичането — Dumbarton Oaks Collection, I, 28 a, 1, 30 b),⁷ 1 сечена в Константинопол през 540/541 г. (DOC, I, 39 a, 1), 1 сечена в Константинопол през 548/549 г. (DOC, I, 47 a) и 1 сечена в

Кизик през 555—556 г. (DOC, I, 179 в 2).

И петте прегледани екземпляра бяха с отлично запазена по-върхност.

Софийско

При неизвестни обстоятелства през 1972 г. били намерени 4 бронзови монети на Тиберий Константин (578—582). Двете, които прегледах, бяха от 40 нумии (М), сечени в монетарницата на Никомедия през 579/580 г. (DOC, I, 29 а) и 581/582 г. (DOC, I, 31 а. 1).

с. Нановица, Кърджалийски окръг

През 1972 г. в землището на селото било случайно намерено съкровище от 63 бронзови анонимни византийски монети от X—XI в. 14 от тях постъпили в сбирката на ОИМ, Кърджали.

По съобщение на Ив. Балкански.

Несебър

В двора на ТКЗС през 1972 г. било изкопано малко съкровище от 18 бронзови анонимни монети, сечени по времето на Роман III Аргир (1028—1043).

Находката е постъпила в сбирката на Градския исторически музей, Несебър.

По бележките на проф. Т. Герасимов.

с. Кунино, Врачански окръг

През 1971 г. в землището на селото било намерено гърне с няколкостотин медни византийски монети от XII в. От това разпръснато съкровище ми показаха 8 екземпляра, които се разпределят, както следва: Мануил I Комнин (1143—1180), Wroth, LXX, 7—3 монети, Wroth, LXX, 4—2 монети и Wroth, LXX, 5—1 монета; Исак II Ангел (1185—1195), Wroth, LXXII, 5—2 монети.

с. Църквище, Кюстендилски окръг

При копаене на дупки за садене на овощни дръвчета през пролетта на 1972 г. бил намерен случайно фрагментиран глинен съд, около който били разпръснати стотина биланови корубести монети от XII в.

От тях видях 3 екземпляра — 2 от Мануил I Комнин (Hendy, pl. XV, XVI) и 1 от Исак II Ангел (Hendy, pl. XX, 9—13).⁸

Монетите се отличаваха с добрата си изработка и запазеност.

с. Раховците, Габровски окръг

През 1972 г. в землището на селото били намерени на купчина 400 медни корубести монети от XII в.

Съкровището постъпило изцяло в сбирката на Градския исторически музей, Севлиево.

По бележките на проф. Т. Герасимов.

Шумен

По време на редовните археологически разкопки на Шуменската крепост през 1971 г. била намерена колективна находка от 93 биланови корубести монети, които се разпределят, както следва: Мануил I Комнин — 27 екземпляра (Hendy, pl. XV, XVI), Андроник I Комнин (1182—1185) — 6 екземпляра (Hendy, pl. XVIII, 13—18), Исак II Ангел (1185—1195) — 43 екземпляра (Hendy, pl. XX, 9—13) и Алексей III (1195—1203) — 20 екземпляра (Hendy, pl. XXIII, 1—7).

Находката е постъпила изцяло в сбирката на ОИМ, Шумен.

Сведението и прецизното определение на монетите дължа на Ив. Йорданов.

с. Водица, Разградски окръг

Край селото в м. Нивище била открита находка от неизвестен брой медни корубести монети. 22 от тях постъпили в сбирката на Градския исторически музей, Попово. При проучване на своята дисертационна тема Ив. Йорданов е определил следните типове: български имитации (1195—1218), тип А — 2, тип В — 3, тип С — 8 (Hendy, pl. XXIV—XXV), и латински имитации — тип А, сечени в Константинопол — 3 с малък модул (Hendy, pl. XXIX, 1—3).

Устра, Кърджалийски окръг

По време на редовни археологически разкопки на средновековната крепост Устра през 1972 г. била открита купчина от 165 медни корубести византийски монети от XII в. (в. Труд, бр. 261, 3 ноем. 1972).

с. Кръсилци, Благоевградски окръг

В околностите на селото тракторист изровил малко гърненце

със златни монети (перпери) на никейския император Йоан III Дука Ватацес (1222—1254).

Монетите, отлично запазени, били разпръснати между намерените ги.

За типа на тези монети от подобно съкровище вж.: Т. Герасимов. Съкровище от перпери на Йоан III Ватацес от Шумен. — ИИМШ, IV, 1967, с. 15—36.

с. Нисово, Русенски окръг

Случайно при прекопаване на градина в подножието на средновековна крепост край селото било намерено малко ниско гърненце с една дръжка, което съдържало 330 медни корубести византийски монети от XII в.

Съкровището е постъпило изцяло в сбирката на ОИМ, Русе, където е инвентаризирано под № IV—1731.

По сведение на Д. Иванов.

Поповско, Разградски окръг

През 1972 г. били намерени при неизвестни обстоятелства 10 златни монети (перпери), които са вероятно част от по-голямо съкровище.

Монетите, които са предадени на Градския исторически музей, Попово, се разпределят така: Йоан III Дука Ватацес — 1, Андроник II с Михаил IX (1295—1320) — 1, Андроник II с Андроник III (1320—1330) — 8.

Сведението дължа на Ив. Йорданов.

с. Еремия, Кюстендилски окръг

При риголване на лозе през пролетта на 1972 г. в околностите на селото били намерени фрагменти от малък глинен съд, около който били разпръснати десетина златни монети (перпери).

Двете, които видях, са отлично запазени и са с образите на Андроник II и Андроник III.

Айтос

През 1971 г. в непосредствена близост до града било открито съкровище, съдържащо неизвестен брой грошове на Иван Александър с Михаил Асен. Монетите били разпръснати между частни лица и само 3 от тях постъпили в сбирката на ОИМ, Бургас.

По съобщение на Ив. Карайотов.

с. Червена вода, Русенски окръг

По време на дълбока есенна оран през 1972 г. тракторист изровил останки от глинени съд, около който се виждали разпръснати 26 гроша на Иван Александър с Михаил Асен и 19 аспри на Иван Шишман.

Находката е разпръсната между частни лица.

3. Турски и западноевропейски монети

с. Червен, Русенски окръг

По време на редовни археологически проучвания, провеждани през 1972 г. в средновековния град Червен, било открито еднотипно съкровище от 26 акчета на султан Баязид II (1482—1515). Монетите били поставени в основата на зид от жилищна сграда близо до западната крепостна стена.

Съкровището е постъпило изцяло в сбирката на ОИМ, Русе, където е инвентаризирано под № 1765.

По сведения на Д. Иванов.

с. Проище, Разградски окръг

През 1971 г. в землището на селото било открито случайно малко гърненце с 8 акчета на Мурад IV (1623—1640) и 1 акче на хан Герай.

Находката е постъпила в сбирката на ОИМ, Разград.

По бележките на проф. Т. Герасимов.

с. Върбовка, Габровски окръг

При неизвестни обстоятелства през есента на 1972 г. бил открит

меден съд, съдържащ неопределен брой акчета на турски султани от XVII в.

От това разпръснато съкровище можав да видя 29 екземпляра, които се разпределяха така: Сюлейман I (1520—1568) — 8 акчета, Мехмед III (1594—1603) — 10 акчета, Мурад IV (1623—1640) — 10 акчета, както и 1 неопределено поради лошата му запазеност.

Преди близо половин век съкровище с подобно съдържание е било открито също в землището на с. Върбовка (ИАИ, V, 1928/1929, с. 384).

с. Енина, Старозагорски окръг

През 1971 г. при оран в околностите на селото било открито гърне със западноевропейски и турски монети от XVI—XVII в. Съкровището постъпило изцяло в сбирката на Градския исторически музей, Казанлък.

По сведения на Л. Гетов то съдържало два четвъртталера на Сигизмунд III, 25 гроша на Рагуза и няколко десетки акчета на султаните Мехмед III и Ахмед I.

с. Заберново, Бургаски окръг

През 1971 г. в околностите на селото било намерено съкровище от 139 сребърни турски монети от XVIII в. Засега не разполагаме с никакви по-точни данни за състава на съкровището.

То е постъпило изцяло в сбирката на ОИМ, Бургас, където е инвентаризирано под № XXV.

Сведениято дължа на Ив. Карайотов.

с. Невестино, Кюстендилски окръг

При неизвестни обстоятелства през 1972 г. в землището на селото

било открито съкровище, което съдържало няколкостотин екземпляра.

От него имах възможност да прегледам 1 талер на Филип IV Испански от 1642 г., 6 талера на Белгийската конфедерация от годините 1633 — 2, 1641 — 1, 1649 — 2 и 1651 — 1, както и 11 акчета на султан Мурад IV (1623—1640).

Находката е разпръсната между частни лица.

с. Рудник, Бургаски окръг

При случайна работа в полето било намерено съкровище от 63 сребърни западноевропейски монети, между които 43 червъртталера на Сигизмунд III, 2 талера на Фердинанд III Австрийски, 1 талер на Матей Корвин, 6 талера на Белгийската конфедерация (за съжаление в изпратеното сведение годината на отсичане на монетите не е посочена) и др.

Съкровището е постъпило в сбирката на ОИМ, Бургас, и е инвентаризирано под № XXVI.

По сведения на Ив. Карайотов.

Ботевград

Случайно тук било открито през 1971 г. съкровище от 130 сребърни монети на турски султани от XVIII в., 2 талера на Мария Терезия и 9 златни монети от същия исторически период.

Съкровището е постъпило в сбирката на Градския исторически музей, Ботевград (вж. краткото съобщение за това съкровище от П. Дишев в Ботевградски пламък, юли 1971 г.).

повтарят, за да не се обременява текстът.

⁷ Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection. I. Washington, 1960.

⁸ M. F. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081—1262. Washington, 1969.

Й. ЮРУКОВА

¹ Н. Мушмов. Колективни находки на монети през 1891—1914 г. — ИАД, IV, 1914.

² Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1933 и 1934 г. — ИБАИ, VIII, 1934, с. 467—473.

³ S. P. Noe. A Bibliography of Greek Coins Hoards. New York, 1937.

⁴ S. M. A. Mosser. A Bibliography of Byzantine Coins Hoards. New York, 1935.

⁵ W. Wroth. Catalogue of the Byzantine Coins in the British Museum. I, II. London, 1908.

⁶ Означените един път в бюлетина години на управление на съответния владетел няма да се

Димитър Попов — Копенхагенският релеф	1
Въло Вълков — Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII — XIV в.)	14
Пею Гатев — Накити от погребения от XI — XII в.	30

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Тодор Овчаров — Вила рустика край с. Крън, Старозагорски окръг	47
--	----

ПРЕГЛЕД

Г. Ил. Георгиев — Международен симпозиум „Варненският некропол и проблемите на халколита“	54
М. Аврамова, Г. Кабакчиева, Д. Топтанов — XXI национална археологическа конференция	56
Т. Тотев, Р. Рашев — Българо-съветска среща в Шумен по археология на прабългарите	66
Й. Юруксва — Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г.	67

Dimităr Popov — Le relief de Copenhague	13
Vălo Vêlov — La canalisation d'eau des villes et des forteresses médiévales bulgares (VIIe—XIVe s.)	29
Peju Gatev — Parures de sépultures des XIe—XIIe s.	46

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Todor Ovčarov — Villa rustica près du village Krăn, département de Stara Zagora	52
---	----

REVUE

G. Il. Georgiev — Symposium international „La nécropole de Varna et les problèmes du Chalcolithique“	54
M. Avramova, G. Kabakchieva, D. Topčanov — XXI conférence archéologique nationale	56
T. Totev, R. Rašev — Rencontre bulgare-soviétique à Šumen sur l'archéologie des Protobulgares	66
J. Jurukova — Les trouvailles monétaires, découvertes en Bulgarie au cours de 1971—1972	67

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. I ст. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), доц. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, проф. СТАНЧО ВАКЛИНОВ, ст. н. с. I ст. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, София Ц, бул. Стамболийски 2, Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателството на БАН, София 13, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. I, ет. II, тел. 73-11

Технически редактор Ив. Атанасова

Коректор А. Христова

Дадена за набор на 15. II. 1977 г. Подписана за печат на 17. V. 1977 г. Печатни коли 9,25 Издателски коли 8,63
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 642 Тираж 1700 Поръчка 162 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв.

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

20203

ЦЕНА 1,40 ЛВ.